

/

Definitieve conceptkerndoelen mens en maatschappij

November 2025

Inclusief toelichtingsdocument

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Dit is een uitgave van:

SLO, in opdracht van het ministerie van OCW

Aan deze kerndoelen hebben meegewerkt:

Vanuit SLO: Matthijs Driebergen, Frederik Oorschot, Arjan Koek en Michiel Bart

Leden van het [kerndoelenteam mens en maatschappij](#), bijgestaan door de [advieskring](#) en diverse experts.

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.116

Inhoudsopgave

1. Voorwoord	4
2. Inleiding	5
3. Leeswijzer	8
4. Karakteristiek mens en maatschappij	10
Kenmerken van het leergebied mens en maatschappij	10
Samenhang binnen het leergebied mens en maatschappij	11
Samenhang met andere leergebieden	11
5. Kerndoelen	13
5.1 Overzicht kerndoelen mens en maatschappij	13
5.2 Kerndoelen primair en speciaal onderwijs mens en maatschappij	15
Domein: mens en ruimte	17
Domein: mens en tijd	18
Domein: mens en samenleving	20
5.3 Kerndoelen voortgezet (speciaal) onderwijs mens en maatschappij	22
Domein: vraagstukken en perspectieven	22
Domein: mens en ruimte	24
Domein: mens en tijd	26
Domein: mens en welvaart	28
Domein: mens en samenleving	30
6. Begrippenlijst mens en maatschappij	32

1. Voorwoord

Leerlingen hebben recht op goed onderwijs. Onderwijs dat hen helpt hun talenten te ontwikkelen, dat bijdraagt aan gelijke kansen en zorgt voor een goede doorstroom naar het vervolgonderwijs. Maar wat moet je kennen, kunnen en hebben ervaren om nu - en later als volwassene - actief mee te doen in de samenleving? Goed onderwijs vraagt om een doorlopend debat over wat waard is om te leren. De uitkomsten daarvan leggen we vast in het landelijk curriculum. In deze publicatie presenteren we de definitieve conceptkerndoelen voor mens en maatschappij.

Mijlpaal in funderend onderwijs

Met de oplevering van deze definitieve conceptkerndoelen - hierna: kerndoelen - bereiken we een belangrijke mijlpaal in het funderend onderwijs in Nederland: het landelijk curriculum voor alle negen leergebieden voor het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en het (voortgezet) speciaal onderwijs is vernieuwd. De laatste formele stap is het vastleggen in wet- en regelgeving. Het ministerie van OCW besluit wanneer de kerndoelen worden ingevoerd en alle scholen eraan gehouden zijn.

Voor de kwaliteit van het onderwijs is meer nodig dan een landelijk curriculum. Kerndoelen zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie voor goed onderwijs. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs vindt plaats in de school. Voor een goede vertaalslag van doelen naar onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing zijn leraren en schoolleiders cruciaal. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat ze nodig hebben om de doelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Samen met het onderwijsveld

Aan deze kerndoelen is hard gewerkt door vele leraren, experts en andere betrokkenen met hart voor het onderwijs en met kennis van zaken. We bedanken graag de leden van de kerndoelenteams, alle experts, de leden van de advieskringen en alle andere onderwijsprofessionals die een bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming van deze kerndoelen. Hun kritische blik en waardevolle inbreng hebben bijgedragen aan de geactualiseerde kerndoelen.

We hopen dat deze kerndoelen een belangrijke bijdrage leveren aan de kwaliteit van het onderwijs in de school en nodigen je van harte uit om met deze kerndoelen aan de slag te gaan in de onderwijspraktijk.

Namens SLO,
Jindra Divis, voorzitter bestuur

2. Inleiding

Het ministerie van OCW gaf SLO in 2023 [de opdracht](#) om samen met het onderwijsveld de kerndoelen te actualiseren. De leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid zijn als eerste geactualiseerd. De leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport zijn daarna geactualiseerd.

Een doordacht curriculum maak je samen

De kerndoelen zijn ontwikkeld door leraren en vak- en curriculumexperts, onder begeleiding van een onafhankelijke procesregisseur. Zij werden ondersteund door een advieskring die bestond uit vertegenwoordigers van vakverenigingen, lerarenopleidingen en maatschappelijke organisaties. Ook leerlingen gaven input.

Na de oplevering zijn de conceptkerndoelen beproefd in de onderwijspraktijk. Meer dan 74 scholen en 130 leraren en vakexperts gaven feedback. We hebben alle input geanalyseerd, waarna we aanpassingen hebben doorgevoerd en de definitieve conceptkerndoelen hebben vastgesteld.

Naar aanleiding van het hoofdlijnenakkoord (2024, Kabinet-Schoof) kreeg SLO een [aanvullende opdracht](#) van het ministerie van OCW om de kerndoelen meer in samenhang te presenteren, met een extra focus op lezen, schrijven en rekenen. Deze opdracht hebben we verwerkt: het aantal kerndoelen is verminderd, maar de gewenste concrete uitwerking is behouden.

Waarom nieuwe kerndoelen?

De huidige kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Ze zijn globaal geformuleerd en bieden weinig houvast aan scholen en leraren. Er is een wens tot samenhang, het terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke en maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen.

Het versterken van basisvaardigheden is een belangrijk speerpunt. Daarom hebben we eerst de kerndoelen voor Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid opgeleverd. Nu (november 2025) leveren we de kerndoelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport op. Hiermee zijn voor alle negen leergebieden de kerndoelen geactualiseerd. Ook de functionele kerndoelen voor Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid en de kerndoelen Nederlandse Gebarentaal zijn geactualiseerd.

Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. Ze omvatten een brede inhoudelijke basis waar alle leerlingen recht op hebben. De geactualiseerde kerndoelen geven daarnaast meer richting aan curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. De kerndoelen zijn opgebouwd volgens een vaste structuur, waardoor doorlopende leerlijnen zichtbaar worden. Hoe de school invulling geeft aan het onderwijsaanbod, pedagogiek en didactiek is aan de school zelf. De kerndoelen laten ruimte voor de eigen schoolvisie en keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit.

Kerndoelen vormen de basis van het Nederlandse curriculum. Een kerndoel is een wettelijk doel dat beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen, of wat ze uiteindelijk moeten beheersen. Het kan gaan om aanbods-, ervarings- en beheersingsdoelen. Daarmee geven kerndoelen richting aan het onderwijs en leggen ze de basis vast waar iedere leerling recht op heeft. Die basis is nodig om door te stromen naar vervolgonderwijs, jezelf te ontwikkelen en volwaardig deel te kunnen nemen aan de samenleving.

De kerndoelen beschrijven de inhoud van het onderwijs in termen van kennis en vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn zo veel mogelijk in samenhang beschreven. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen en wat iedere leerling moet kennen, kunnen en hebben ervaren.

Concreet, ambitieus en betekenisvol

De geactualiseerde kerndoelen vormen het beoogde curriculum en zijn ambitieus en betekenisvol geformuleerd, waarmee ze de basis leggen voor rijk onderwijs voor alle leerlingen. Het geheel van kerndoelen vormt een brede opdracht voor het onderwijs, gericht op kennis over jezelf, de ander en de wereld.

De formulering van de kerndoelen heeft een duidelijke structuur. Elk kerndoel begint met een kernzin die kort aangeeft wat het doel inhoudt. Daaronder volgen doelzinnen waarin staat wie de actor is (de school of de leerling), welke activiteiten, handelingen of ervaringen verwacht worden en op welke inhoud dit betrekking heeft. Vervolgens geven we een puntsgewijze uitwerking van de doelzinnen onder de noemer 'Het gaat hierbij om...'. Hierbij onderscheiden we verschillende soorten doelen: aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersingsdoelen en ervaringsdoelen (gericht op de leerling) en hybride doelen (combinatie van beheersings- en ervaringsdoelen, gericht op de leerling).

Twee sets kerndoelen

We hebben de kerndoelen in opdracht van OCW per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een set voor het primair onderwijs (po) en een set voor de onderbouw van

het voortgezet onderwijs (vo), met waar nodig een aanvulling voor havo-vwo. De kerndoelen gelden eveneens voor alle leerlingen in het (voortgezet) speciaal onderwijs ((v)so) met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs.

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of een meervoudige beperking hebben, ontwikkelen we parallel functionele kerndoelen. Deze zijn gericht op de praktijk, relevantie voor werk of dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. De functionele kerndoelen ontwikkelen we in nauwe afstemming met de reguliere kerndoelen.

Wanneer gelden de kerndoelen voor scholen?

In 2025 leverde SLO de definitieve conceptkerndoelen voor alle negen leergebieden op aan het ministerie van OCW. Het ministerie is vervolgens een traject gestart om de kerndoelen vast te leggen in wet- en regelgeving. Zodra de kerndoelen zijn opgenomen in de wet gelden ze voor alle scholen. Het ministerie van OCW besluit hoelang scholen de tijd krijgen om de kerndoelen te implementeren en in welk schooljaar het onderwijsaanbod in alle scholen moet voldoen aan de nieuwe kerndoelen. Meer informatie hierover is terug te vinden in [de tijdlijn](#) van het ministerie van OCW.

Implementatie

Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie ontwikkelen we leerlijnen en voorbeeldmatige materialen. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel ondersteuning bij de vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum naar de onderwijspraktijk. Dit is niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. Kijk [hier](#) voor meer informatie.

3. Leeswijzer

In deze publicatie vind je de definitieve conceptkerndoelen mens en maatschappij. Om de inhoud, formulering en gedachtegang achter de kerndoelen goed te interpreteren, is het raadzaam om de publicatie te lezen in de volgorde waarin deze is opgesteld. Allereerst formuleren we een visie op het leergebied. Deze is verwoord in de karakteristiek. Daarna volgt een overzicht van alle kerndoelen, inclusief de bijbehorende domeinen. Vervolgens presenteren we alle afzonderlijke kerndoelen. Tot slot hebben we een begrippenlijst opgenomen.

Status van de kerndoelen

In deze publicatie spreken we over de 'definitieve conceptkerndoelen'. Deze publicatie is het eindproduct van een volledig doorlopen ontwikkelfase, inclusief het beproeven in de onderwijspraktijk en het verwerken van de aanvullende opdracht van het ministerie van OCW. De kerndoelen zijn nu opgeleverd in de definitieve vorm, maar zolang ze niet formeel zijn vastgesteld in wet- en regelgeving blijft de status 'concept'. In deze publicatie hanteren we voor de leesbaarheid de term 'kerndoelen'.

Illustraties bij de kerndoelen

Bij ieder kerndoel hebben we voorbeelden ontwikkeld onder de titel: 'Te denken valt aan'. Deze illustraties zijn geen onderdeel van de wettelijke opdracht, maar helpen om beter te begrijpen wat er van de school wordt verwacht. Omdat we leerlijnen en voorbeeldmatige materialen ontwikkelen die nog beter illustreren hoe je kunt werken met de kerndoelen, hebben we de illustraties niet meer in deze publicatie opgenomen. De illustraties kun je [hier](#) raadplegen.

Gebruikte terminologie

De kerndoelen gebruiken begrippen en termen die misschien niet voor iedereen even herkenbaar zijn. Het zijn vakspecifieke begrippen die bekend zijn in het leergebied en voorkomen in de landelijke kennisbases van de lerarenopleidingen. De inhoud en formuleringen sluiten eveneens aan bij internationale ontwikkelingen en benamingen. Voor de doorlopende leerlijn worden in het po, de onderbouw vo en de bovenbouw vo dezelfde begrippen gebruikt. Dit kan ertoe leiden dat in het po of de onderbouw van het vo termen worden geïntroduceerd die minder bekend zijn. De begrippen en een beschrijving hebben we in de bijlage van deze publicatie opgenomen.

Verantwoording

Het proces en de inhoudelijke onderbouwing van de kerndoelen hebben we per leergebied uitgebreid toegelicht en verantwoord in een apart toelichtingsdocument. Hierin

staat ook wie hebben meegewerkt aan de ontwikkeling van de kerndoelen en welke ontwerpcriteria leidend waren, en zijn keuzes wetenschappelijk onderbouwd.

4. Karakteristiek mens en maatschappij

Kenmerken van het leergebied mens en maatschappij

Het leergebied mens en maatschappij richt zich op mensen en groepen mensen, in relatie tot elkaar en hun omgeving. Het richt zich ook op de dingen die mensen doen en laten om het samenleven met elkaar mogelijk te maken – hier en op andere plaatsen, vroeger, nu en in de toekomst.

Mens en maatschappij begint bij de verschillende aspecten van samenleven waarmee de leerling in aanraking komt. Verwondering en fascinatie vormen een belangrijk startpunt voor de verkenning van de wereld. Om de wereld beter te begrijpen, is het van belang dat leerlingen, passend bij hun mogelijkheden, leren andere perspectieven te herkennen en ermee om te gaan. Samenlevingen kunnen worden beschouwd als sociale systemen: ze zijn dynamisch en staan in verbinding in de geglobaliseerde wereld. Vaak zijn ze divers vanwege een grote verscheidenheid aan mensen.

De inhoud van mens en maatschappij in het po en de onderbouw van het vo zijn gebaseerd op de vakken geschiedenis, aardrijkskunde en economie. Vanuit deze invalshoeken ontwikkelen leerlingen inzicht in de complexiteit van de samenleving, aan de hand van maatschappelijke vraagstukken. De vakken kennen verschillende stromingen, inzichten en theorieën, wat een diversiteit aan invalshoeken oplevert.

Mens en maatschappij laat leerlingen kennismaken met geografische, historische en economische vakinhouden. Het leren van deze vakspecifieke kennis gaat hand in hand met het ontwikkelen van denkwijzen waarmee leerlingen maatschappelijke verschijnselen kunnen onderzoeken. Op school komen leerlingen in contact met beroepen, organisaties en maatschappelijke vraagstukken. Deze brede basis van kennis over de samenleving is van belang om de thema's en vraagstukken te begrijpen die behandeld worden in de bovenbouw vo, in het vervolgonderwijs en in de context van de beroepen die leerlingen later uitoefenen.

Door mens en maatschappij raken leerlingen bekend en vertrouwd met hun eigen cultuur, tradities en praktijken en met andere culturen en samenlevingen. Het leergebied stimuleert leerlingen om hun eigen plek in te nemen te midden van andere mensen. Daarbij besteedt mens en maatschappij aandacht aan de erkenning van anderen en hun perspectieven.

Mens en maatschappij vormt leerlingen door hen zelfstandig en kritisch te leren nadenken over zichzelf in relatie tot anderen en de wereld. In contact met anderen ontdekken leerlingen wie ze zijn als individu en als onderdeel van de samenleving.

Andere mensen en de samenleving houden leerlingen continu een spiegel voor, waardoor ze zichzelf beter leren kennen. Ze bouwen een breed palet aan kennis en vaardigheden op, waardoor ze hun eigen voorkeuren kunnen ontdekken en ontwikkelen, van maatschappelijke betrokkenheid tot invulling van vrije tijd of beroep.

Samenhang binnen het leergebied mens en maatschappij

Mens en maatschappij is samengesteld uit verschillende vakken. Ieder vak heeft eigen invalshoeken en biedt specifieke kennis en vaardigheden. Overkoepelende denkwijzen maken zichtbaar hoe de verschillende vakken elkaar aanvullen in dit leergebied. De inhoudelijke samenhang van mens en maatschappij is zichtbaar in de ordening in vier domeinen in het po: vraagstukken en perspectieven, mens en ruimte, mens en tijd, mens en samenleving en vijf domeinen in het vo: vraagstukken en perspectieven, mens en ruimte, mens en tijd, mens en welvaart en mens en samenleving.

In het po kijken leerlingen vanuit verschillende perspectieven naar de sociale en natuurlijke wereld in voor hen herkenbare contexten. Ze verruimen de blik op hun leefomgeving en bouwen een beeld van de wereld op door vragen te stellen en door informatie te verzamelen, begrijpen en beoordelen.

In het vo worden kennis en context inhoudelijk uitgebouwd en verdiept. Leerlingen leren een onderbouwde mening te vormen en kritisch te denken. Het abstractieniveau neemt toe, passend bij de ontwikkelfase van de leerling. Afsluiting van de onderbouw betekent voor een groot deel van de leerlingen eindonderwijs in aardrijkskunde, economie en geschiedenis. Met de verworven kennis en vaardigheden en het verplichte vak maatschappijleer in de bovenbouw, heeft de leerling een stevige basis om de wereld om zich heen te begrijpen en zich ertoe te verhouden. Leerlingen die een of meerdere mens- en maatschappijvakken kiezen in de bovenbouw, kunnen op deze basis voortbouwen. Het gaat dan om aardrijkskunde, bedrijfseconomie, economie, filosofie, geschiedenis, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen.

Samenhang met andere leergebieden

Mens en maatschappij en de andere leergebieden hangen op verschillende manieren met elkaar samen. Door rijke teksten over de inhoud uit het leergebied te lezen, over deze inhoud te spreken en te schrijven, vergroten ze hun begrip van de wereld en tegelijkertijd hun taalcompetentie in het Nederlands of in Nederlandse gebarentaal. Leerlingen passen rekenen en wiskunde toe binnen mens en maatschappij door cijfermatige informatie en gegevens in tabellen en grafieken weer te geven of te interpreteren.

Burgerschap en mens en maatschappij vullen elkaar aan qua inhoud en benaderingswijzen. Terwijl burgerschap zich vooral richt op het Nederland van nu vanuit een handelingsgericht perspectief, bestudeert mens en maatschappij samenlevingen in

tijd en ruimte vanuit diverse perspectieven en invalshoeken. Waar leerlingen bij mens en maatschappij leren over vraagstukken in de samenleving, leren ze bij burgerschap over de invloed die ze kunnen uitoefenen om deze thema's onder de aandacht te brengen of aan te pakken.

Digitale geletterdheid en mens en maatschappij delen het terrein van informatievaardigheden en de wisselwerking tussen digitale technologie, digitale media, en mens en samenleving.

Mens en natuur en mens en maatschappij vullen elkaar aan en versterken elkaar. Beide leergebieden zijn samengesteld uit clusters van verwante vakken en onderzoeken de mens in diens sociale en natuurlijke omgeving. Leerinhouden uit aardrijkskunde hebben in beide leergebieden een plaats: vakinhouden uit de culturele en sociale geografie zijn opgenomen in mens en maatschappij en vakinhouden uit de fysische geografie en weer en klimaat hebben een plaats gekregen bij mens en natuur. Ook zijn er grote overeenkomsten tussen de denkwijzen van deze leergebieden. In beide leergebieden leren leerlingen essentiële kennis, vaardigheden en attitudes aan om met complexe vraagstukken om te gaan.

Kunst en cultuur en mens en maatschappij raken aan elkaar op het gebied van cultuur en erfgoed. Moderne vreemde talen en mens en maatschappij vinden elkaar in de kennis over andere landen en culturen, het bewustzijn van talige en culturele diversiteit, en het vermogen tot interculturele communicatie.

5. Kerndoelen

5.1 Overzicht kerndoelen mens en maatschappij

In onderstaand overzicht zijn de inhoud van de kerndoelen voor po en onderbouw vo afzonderlijk genummerd. De kerndoelen die inhoudelijk samenhangen staan op dezelfde hoogte. Zo wordt een belangrijk deel van de doorlopende leerlijn zichtbaar.

Overzicht van kerndoelen mens en maatschappij			
Primair onderwijs		Voortgezet onderwijs	
Speciaal onderwijs		Voortgezet speciaal onderwijs	
Domein: vraagstukken en perspectieven			
25	De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving. A. Denkwijzen B. Vraagstukken C. De omgeving van de school	24	De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving. A. Denkwijzen B. Vraagstukken C. De omgeving van de school
Domein: mens en ruimte			
26	De leerling verkent geografische verschijnselen. A. Wereldbeeld B. De aarde als leefomgeving	25	De leerling onderzoekt geografische verschijnselen. A. Wereldbeeld B. De aarde als leefomgeving C. Ruimtelijke inrichting
Domein: mens en tijd			
27	De leerling verkent historische verschijnselen. A. Historische ontwikkelingen B. Tijd C. Doorwerking van het verleden	26	De leerling onderzoekt historische verschijnselen. A. Historische ontwikkelingen B. Tijd C. Doorwerking van het verleden
Domein: mens en welvaart			
		27	De leerling onderzoekt economische verschijnselen. A. Economische systemen B. Economische keuzes

Domein: mens en samenleving	
28	<p>De leerling verkent hoe mensen met elkaar samenleven.</p> <ul style="list-style-type: none"> A. Economische keuzes B. Invloed en macht C. Diversiteit D. Sociale omgeving E. Verkeer
28	<p>De leerling onderzoekt hoe mensen met elkaar samenleven.</p> <ul style="list-style-type: none"> A. Samenleving B. Invloed en macht C. Diversiteit D. Sociale omgeving

5.2 Kerndoelen primair en speciaal onderwijs mens en maatschappij

Domein: vraagstukken en perspectieven

Kerdoel 25		
De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en benoemt waarden en belangen.	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren aan de hand van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, en oorzaken en gevolgen; • benoemen van de schaalniveaus waarop verschijnselen zich voordoen; • onderscheiden van perspectieven van personen en groepen en van geografische, historische en economische invalshoeken; • benoemen van waarden en belangen van mensen en groepen; • redeneren over de samenleving van de toekomst.
B	De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken.	<ul style="list-style-type: none"> • vraagstukken: duurzame ontwikkeling, historische herinnering, rechtvaardige verdeling, en participatie en inclusie; • verkennen van vraagstukken vanuit geografische, historische en economische invalshoeken en perspectieven van belanghebbenden; • gebruiken van relevante bronnen: kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken; • verbanden leggen tussen mogelijke oplossingen en hun gevolgen voor de samenleving; • presenteren van mogelijke oplossingen, met gebruik van vaktaal.
C	De leerling verkent de omgeving van de school vanuit geografische, historische, economische en sociale invalshoeken.	<ul style="list-style-type: none"> • inventariseren van ruimtegebruik en weergeven in een kaart; • herkennen en benoemen van erfgoed in de omgeving van de school; • inventariseren van economische activiteiten, werkgelegenheid en sociale voorzieningen; • verkennen welke aspecten van diversiteit zichtbaar zijn;

		<ul style="list-style-type: none">• verkennen hoe digitale technologie de omgeving van de school vergroot.
--	--	--

Domein: mens en ruimte

Kerdoel 26		
De leerling verkent geografische verschijnselen.		
Doelzin:		Het gaat hierbij om:
A	De leerling analyseert de wereld met geografische bronnen en verkent haar vanuit persoonlijk perspectief.	<ul style="list-style-type: none">• aanwijzen van de ligging van continenten, oceanen, gebergten, rivieren, landen en steden op topografische kaarten;• uitleggen dat Nederland en de Overzeese gebieden samen het Koninkrijk der Nederlanden vormen en deel uitmaken van de Europese Unie;• onderscheiden van verschillende landschappen en geografische indelingen en grenzen met gebruik van topografische, overzichts- en thematische kaarten;• beschrijven van bevolkings- en cultuurkenmerken van gebieden;• verkennen van betekenissen die je aan plaatsen kunt geven.
B	De leerling beschrijft hoe menselijk handelen en de leefomgeving elkaar beïnvloeden.	<ul style="list-style-type: none">• verbanden leggen tussen geografische kenmerken en de inrichting van de leefomgeving voor wonen, voedselvoorziening, werk, infrastructuur en recreatie;• beschrijven hoe natuurlijke omstandigheden van invloed zijn op de inrichting van gebieden: water, bodem en klimaat;• beschrijven van maatregelen waarmee inwoners van Nederland nu en in de toekomst kunnen omgaan met de gevolgen van klimaatverandering;• beschrijven hoe het gebruik van natuurlijke grondstoffen leidt tot veranderingen in de natuur: productie, consumptie, afval en transport.

Domein: mens en tijd

Kerdoel 27		
De leerling verkent historische verschijnselen.		
Doelzin:	Het gaat hierbij om:	
A	De leerling beschrijft historische ontwikkelingen aan de hand van gebeurtenissen, personen en voorwerpen.	<ul style="list-style-type: none"> • ontwikkelingen uit de tijd van jagers en boeren: het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen; • ontwikkelingen uit de tijd van oude rijken: verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur, verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam; • ontwikkelingen uit de tijd van standen en steden: ontstaan van een standensamenleving, groei van handelsnetwerken en opkomst van steden; • ontwikkelingen uit de tijd van pakhuizen en plantages: de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de Republiek, kolonisatie en het ontstaan van mensenhandel tussen werelddelen, verstedelijking en culturele bloei in de Republiek, groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken; • ontwikkelingen uit de tijd van burgers en stoommachines: industriële revolutie, streven naar vrijheid en gelijkheid en het ontstaan van een parlementaire democratie; • ontwikkelingen uit de tijd van wereldoorlogen en mensenrechten: Tweede Wereldoorlog en Holocaust, dekolonisatie, verdergaande samenwerking rond wereldproblemen, groeiende welvaart en diversiteit, ontstaan van een informatiesamenleving.
B	De leerling redeneert over historische ontwikkelingen met gebruik van tijdsaanduidingen en bronnen.	<ul style="list-style-type: none"> • ordenen in de tijd met tijdsaanduidingen en een tijdlijn; • rekenen met en redeneren over tijd en tijdsduur; • redeneren over de maker van een bron en diens perspectief; • combineren van informatie tot een consistent verhaal over een historische gebeurtenis.

C	De leerling legt verbanden tussen historische ontwikkelingen en gebeurtenissen in het heden en verkent betekenissen die mensen geven aan het verleden.	<ul style="list-style-type: none"> • uitleggen hoe slavernijverleden, koloniale verhoudingen, Tweede Wereldoorlog, Holocaust en migratie doorwerken in het heden; • uitleggen dat de wording van het Koninkrijk der Nederlanden zichtbaar is in de vormgeving van de parlementaire democratie; • verkennen van verschillende betekenissen die mensen kunnen geven aan erfgoed; • verkennen van verschillende opvattingen over wat bewaard en wat herdacht moet worden; • verwoorden van de invloed van het verleden op het eigen leven.
---	--	--

Domein: mens en samenleving

Kerdoel 28		
De leerling verkent hoe mensen met elkaar samenleven.		
Doelzin:	Het gaat hierbij om:	
A	De leerling verkent economische keuzes van mensen en mogelijke gevolgen.	<ul style="list-style-type: none"> • verkennen hoe mensen met werk en inkomen in hun levensonderhoud voorzien; • verkennen hoe samenwerking invloed heeft op welzijn en welvaart; • verkennen hoe keuzes worden beïnvloed door beschikbare middelen en door andere mensen; • verkennen van keuzes en hun gevolgen ten aanzien van ontvangsten, uitgaven, sparen, lenen en risico's in de eigen omgeving; • beschrijven van mogelijke gevolgen van consumptie voor jezelf, voor anderen en voor de leefomgeving.
B	De leerling verkent invloed en macht in de samenleving.	<ul style="list-style-type: none"> • verkennen hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend; • verkennen van de rol van overheden op lokaal, provinciaal en nationaal schaalniveau; • benoemen hoe justitie en politie uitvoering geven aan rechtspraak en handhaving; • verkennen van de invloed van (sociale) media en bedrijven op meningen en gedrag van mensen; • verkennen op welke manieren mensen elkaar kunnen beïnvloeden.
C	De leerling beschrijft hoe mensen omgaan met diversiteit in de samenleving.	<ul style="list-style-type: none"> • uitleggen dat er verschillen bestaan tussen mensen op het gebied van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • uitleggen dat er verschillen bestaan tussen mensen op het gebied van lichamelijke en cognitieve mogelijkheden, cultuur en taal; • beschrijven hoe waarden en gebruiken tussen mensen van elkaar kunnen verschillen; • beschrijven van diversiteit op het gebied van godsdienst en levensovertuiging: jodendom, christendom, islam, hindoeïsme, boeddhisme en humanisme;

		<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe mensen met stereotypering, vooroordelen, racisme en discriminatie andere mensen uitsluiten; • benoemen hoe mensen inclusie vormgeven.
D	De school draagt bij aan de sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen en bevordert respectvolle omgang met anderen.	<ul style="list-style-type: none"> • aandacht schenken aan emoties en het omgaan met emoties; • bespreekbaar maken van wensen, grenzen, mogelijkheden en beperkingen; • stimuleren van veilige sociale omgang, weerbaarheid, samenwerking en conflicthantering; • aandacht schenken aan relationele en seksuele ontwikkeling; • bevorderen van respectvolle omgang met seksualiteit en seksuele diversiteit.
E	De leerling neemt op een veilige en verantwoorde wijze deel aan het verkeer.	<ul style="list-style-type: none"> • benoemen en toepassen van de verkeersregels die gelden voor voetgangers, fietsers en passagiers; • kiezen van veilige routes en vermijden van gevaarlijke situaties; • veilig handelen in verkeerssituaties in de omgeving van de school; • rekening houden met andere verkeersdeelnemers.

5.3 Kerndoelen voortgezet (speciaal) onderwijs mens en maatschappij

Domein: vraagstukken en perspectieven

Kerndoel 24		
De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving.		
Doelzin:	Het gaat hierbij om:	
A	De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en weegt waarden en belangen af.	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren aan de hand van overeenkomsten en verschillen, continuïteit en verandering, en oorzaken en gevolgen, actoren en structuren; • benoemen van contexten waarin en schaalniveaus waarop verschijnselen zich voordoen; • beschrijven van perspectieven van personen en groepen en van geografische, historische en economische invalshoeken; • afwegen van waarden en belangen van mensen, groepen en instituties; • redeneren over de samenleving van de toekomst aan de hand van maatschappelijke ontwikkelingen. <p>Aanvulling havo-vwo</p> <ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe kennis over maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen tot stand komt.
B	De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken en evalueert mogelijke oplossingen.	<ul style="list-style-type: none"> • vraagstukken: duurzame ontwikkeling, historische representatie, rechtvaardige verdeling, en participatie en inclusie; • analyseren van vraagstukken vanuit geografische, historische en economische invalshoeken en perspectieven van belanghebbenden; • combineren van informatie uit verschillende relevante bronnen: kaart- en beeldmateriaal, teksten, tabellen en grafieken; • onderbouwen van mogelijke oplossingen en beschrijven van hun sociale en morele implicaties; • presenteren en waarderen van mogelijke oplossingen, met gebruik van vaktaal.
C	De leerling beschrijft de omgeving van de	<ul style="list-style-type: none"> • karteren van ruimtegebruik;

	school vanuit geografische, historische, economische en sociale invalshoeken.	<ul style="list-style-type: none">• leggen van verbanden tussen lokale geschiedenis en erfgoed in de omgeving van de school;• inventariseren van economische activiteiten, werkgelegenheid en sociale voorzieningen;• benoemen welke aspecten van diversiteit zichtbaar zijn;• beschrijven hoe digitale technologie de omgeving van de school beïnvloedt en vergroot.
--	---	--

Domein: mens en ruimte

Kerdoel 25		
De leerling onderzoekt geografische verschijnselen.		
Doelzin:	Het gaat hierbij om:	
A	De leerling analyseert de wereld vanuit geografische kenmerken en verkent haar vanuit verschillende perspectieven.	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren van ruimtelijke patronen aan de hand van fysisch-geografische, sociaalgeografische en topografische kenmerken; • vergelijken van demografische ontwikkelingen in natuurlijke bevolkingsgroei en migratie, verstedelijking en mobiliteit binnen en tussen gebieden; • beschrijven van de invloed van globalisering en migratie op culturen; • verklaren van ruimtelijke patronen die ontstaan door geopolitieke en economische ontwikkelingen: conflicten, internationale samenwerking, (de)globalisering; • verkennen van betekenissen die personen en groepen aan plaatsen geven.
B	De leerling analyseert hoe menselijk handelen en de leefomgeving elkaar beïnvloeden en evalueert hoe mensen omgaan met de gevolgen.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van de gevolgen die water- en grondstofwinning en productie van (consumptie)goederen hebben voor klimaat en leefomgeving; • verbanden leggen tussen veranderingen in voedselproductie en de gevolgen voor de leefomgeving; • verkennen van mitigatie- en adaptatiemaatregelen bij gevolgen van klimaatverandering; • evalueren van perspectieven op de relatie tussen de mens en de natuur in de leefomgeving; • evalueren van de mogelijkheden en beperkingen van verschillende regio's om met de gevolgen van klimaatverandering om te gaan.
C	De leerling evalueert toekomstscenario's voor ruimtelijke inrichting van Nederland.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven van claims van verschillende actoren op de in Nederland beschikbare ruimte voor wonen, natuur, landbouw, werk, infrastructuur, watermanagement en energie;

		<ul style="list-style-type: none">• afwegen van waarden en belangen bij de ruimtelijke inrichting;• vergelijken van toekomstscenario's voor zowel landelijke als stedelijke gebieden;• evalueren van mogelijke gevolgen van toekomstscenario's.
--	--	---

Domein: mens en tijd

Kerdoel 26		
De leerling onderzoekt historische verschijnselen.		
Doelzin:	Het gaat hierbij om:	
A	De leerling beschrijft historische ontwikkelingen aan de hand van gebeurtenissen, personen en voorwerpen.	<ul style="list-style-type: none"> • ontwikkelingen uit de prehistorie: ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen; • ontwikkelingen uit de oudheid: ontstaan van wetenschappelijk denken en ideeën over burgerschap, verspreiding van antieke culturen, verspreiding van de monotheïstische godsdiensten: jodendom, christendom en islam; • ontwikkelingen uit de middeleeuwen: ontstaan van een standensamenleving, groei van handelsnetwerken en steden, begin van staatsvorming en centralisatie, veranderend mens- en wereldbeeld; • ontwikkelingen uit de vroegmoderne tijd: de Nederlandse Opstand en het ontstaan van de Republiek, Europese kolonisatie en mensenhandel tussen werelddelen, verstedelijking en culturele bloei in de Republiek, groeiende belangstelling voor wetenschap en uitvinding van nieuwe technieken, de Verlichting en het streven naar vrijheid en gelijkheid; • ontwikkelingen uit de moderne tijd: industriële revolutie, opkomst van emancipatiebewegingen en ontstaan van parlementaire democratie, opkomst van nationalisme en modern imperialisme, opkomst en toepassing van totalitaire ideologieën, ontstaan van totale oorlog en genocide, dekolonisatie, blokvorming en samenwerking rond wereldproblemen, toename van diversiteit en verschillen in welvaart, ontstaan van een informatiesamenleving.
B	De leerling redeneert over historische ontwikkelingen met gebruik van	<ul style="list-style-type: none"> • ordenen van historische gebeurtenissen en ontwikkelingen met behulp van tijdsaanduidingen, een tijdlijn en geografische kaarten;

	<p>tijdsaanduidingen en bronnen.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • beoordelen van de bruikbaarheid van bronnen in relatie tot de vraagstelling en op basis van de context waarin de bron is ontstaan; • combineren van informatie uit en over verschillende bronnen tot een consistent verhaal over historische gebeurtenissen en ontwikkelingen. <p>Aanvulling havo-vwo</p> <ul style="list-style-type: none"> • verbanden leggen tussen perspectieven van mensen en de keuze voor bepaalde naamgeving en periodisering.
C	<p>De leerling toont inzicht in verbanden tussen historische ontwikkelingen en ontwikkelingen in het heden en redeneert over betekenissen die mensen en groepen geven aan het verleden.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven hoe slavernijverleden en koloniale verhoudingen, Tweede Wereldoorlog, Holocaust en migratie doorwerken in het heden; • beschrijven van de wording en werking van de constitutionele monarchie, parlementaire democratie en rechtsstaat van het Koninkrijk der Nederlanden; • vergelijken van betekenissen die mensen en groepen geven aan het verleden en aan erfgoed; • redeneren over wat bewaard, en wat herdacht moet worden vanuit verschillende perspectieven en invalshoeken; • redeneren over de invloed van het verleden op het eigen leven en de eigen geschiedenis. <p>Aanvulling havo-vwo</p> <ul style="list-style-type: none"> • reflecteren op de mogelijkheid oorzakelijke verbanden te leggen tussen historische ontwikkelingen en gebeurtenissen en die uit het heden.

Domein: mens en welvaart

Kerdoel 27	
De leerling onderzoekt economische verschijnselen.	
Doelzin:	Het gaat hierbij om:
A De leerling toont begrip van de structuur en de werking van het Nederlandse economische systeem.	<ul style="list-style-type: none">• beschrijven van de verschillende sectoren en hun bijdrage aan de Nederlandse economie;• vergelijken van markten en marktvormen;• beschrijven hoe organisatievormen, wet- en regelgeving en contracten de Nederlandse economie reguleren;• beschrijven van de invloed van de Europese Unie en internationale handel op de Nederlandse economie.• beschrijven hoe fiscale maatregelen, wet- en regelgeving en publieke voorzieningen invloed hebben op huishoudens en bedrijven. <p>Aanvulling havo-vwo</p> <ul style="list-style-type: none">• gebruiken van modellen om onderdelen van en processen binnen de Nederlandse economie te verklaren.

B	De leerling toont begrip van economische keuzes en beschrijft hun mogelijke gevolgen.	<ul style="list-style-type: none"> • inventariseren hoe beperkte middelen en rationele en niet-rationele factoren keuzes ten aanzien van levensonderhoud, samenwerking en welvaart beïnvloeden; • beschrijven hoe economische keuzes voortkomen uit afwegingen tussen individueel en algemeen belang; • begrip tonen van gevolgen en risico's van keuzes ten aanzien van ontvangsten, uitgaven, bezittingen en schulden binnen huishoudens; • beschrijven hoe keuzes voor vormen van samenwerking welzijn en welvaart beïnvloeden; • beschrijven van gevolgen van consumptie en productie voor de samenleving en de leefomgeving, hier en nu, op andere plaatsen en in de toekomst. <p>Aanvulling havo-vwo</p> <ul style="list-style-type: none"> • inventariseren van financiële feiten van een onderneming en verwerken tot financiële overzichten om onderbouwde keuzes te kunnen maken.
---	---	--

Domein: mens en samenleving

Kerdoel 28		
De leerling onderzoekt hoe mensen met elkaar samenleven.		
Doelzin:	Het gaat hierbij om:	
A	De leerling beschrijft de samenleving als sociaal systeem.	<ul style="list-style-type: none"> • beschrijven welke vormen van interactie tussen individuen, groepen en instituties de samenleving in stand kunnen houden; • beschrijven hoe tegengestelde waarden en belangen kunnen leiden tot spanning, conflict en verandering; • beschrijven hoe overheden en instituties op verschillende schaalniveaus gericht zijn op het in stand houden van de samenleving; • inventariseren hoe groepen verschillend kunnen omgaan met maatschappelijke vraagstukken.
B	De leerling toont inzicht in de werking en de gevolgen van invloed en macht in de samenleving.	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren hoe macht binnen verschillende staatsvormen wordt uitgeoefend en welke invloed burgers uitoefenen op besluitvorming; • beschrijven hoe overheden in het Koninkrijk der Nederlanden en de Europese Unie besluiten nemen, uitvoeren en er toezicht op houden; • analyseren hoe bedrijven en (sociale) media de meningen en het gedrag van mensen beïnvloeden; • beschrijven hoe culturele waarden en rolpatronen het gedrag van mensen beïnvloeden; • beschrijven hoe macht kan leiden tot onderdrukking van mensen en groepen en hoe mensen en groepen zich hiertegen kunnen verzetten.
C	De leerling toont inzicht in hoe mensen omgaan met diversiteit in de samenleving.	<ul style="list-style-type: none"> • analyseren van diversiteit in de samenleving op het gebied van godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, afkomst, geslacht, handicap en seksuele gerichtheid; • analyseren van diversiteit in de samenleving op het gebied van lichamelijke en cognitieve mogelijkheden, sociaaleconomische status, cultuur en taal; • verbanden leggen tussen de zichtbaarheid en de mate van acceptatie van diversiteit in de leefomgeving;

		<ul style="list-style-type: none"> • verklaren waarom tolerantie mogelijkheden biedt om met diversiteit om te gaan; • beschrijven hoe stereotypering, vooroordelen, racisme en discriminatie leiden tot uitsluiting van mensen en groepen; • beschrijven hoe mensen inclusie vormgeven.
D	De school draagt bij aan de sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen en bevordert respectvolle omgang met anderen.	<ul style="list-style-type: none"> • aandacht schenken aan emoties en het omgaan met emoties; • bespreekbaar maken van wensen, grenzen, mogelijkheden en beperkingen; • stimuleren van veilige sociale omgang, weerbaarheid, samenwerking en conflicthantering; • aandacht schenken aan relationele en seksuele ontwikkeling; • bevorderen van respectvolle omgang met seksualiteit en seksuele diversiteit.

6. Begrippenlijst mens en maatschappij

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van de kerndoelen te begrijpen.

Begrip	Omschrijving
Actor	Individuele, groepen of organisaties die als belanghebbende een rol spelen bij besluitvorming.
Context	Situatie of omgeving waarin een verschijnsel of ontwikkeling plaatsvindt.
Cultuur	Alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die zij vanuit hun individuele en het collectieve geheugen daaraan geven. Cultuur is een dynamisch geheel aan gebruiken en uitdrukkingsvormen.
Diversiteit	Verscheidenheid. Onze maatschappij kenmerkt zich onder andere door het samenleven van mensen met verschillende achtergronden, oriëntaties en mogelijkheden.
Erfgoed	Materiële en immateriële nalatenschap uit het verleden waar waarde aan toegekend wordt.
Geslacht	Met het begrip geslacht bedoelen we 'gender'. Hieronder vallen, naast lichamelijke en biologische kenmerken van een persoon, ook genderidentiteit en genderexpressie (zie o.a. Algemene Wet Gelijke Behandeling, artikel 1 lid 2, 2020). In het kader van aansluiting bij de Wettelijke Grondslag en de Burgerschapsopdracht wordt in de kerndoelen het begrip 'geslacht' gebruikt. Hiermee wordt dus expliciet ook gender, genderidentiteit en genderexpressie bedoeld.
Historische herinnering (po)	Maatschappelijk vraagstuk ten aanzien van de vraag wat de samenleving de moeite waard vindt om te herinneren, bewaren en/of herdenken. Zie ook erfgoed.
Historische ontwikkeling	Verschuiven en gebeurtenissen uit de geschiedenis die zich over een langere periode uitstrekken.
Historische representatie (vo)	Maatschappelijk vraagstuk in welke mate personen, groepen, gebeurtenissen en/of ontwikkelingen een plaats krijgen in het collectief historisch bewustzijn.
Invalshoek	Manier van kijken naar een verschijnsel of ontwikkeling vanuit een vakdiscipline.

Invloed	Het vermogen om veranderingen teweeg te brengen, beslissingen te beïnvloeden of het gedrag van anderen te sturen.
Leefomgeving	De sociale, fysieke en natuurlijke omgeving waarin de mens zich bevindt en handelt.
Maatschappelijk verschijnsel	Proces, ontwikkeling of gebeurtenis die in de samenleving voorkomt en het leven van veel mensen beïnvloedt.
Maatschappelijk vraagstuk	Complexe kwestie of uitdaging in de samenleving waarbinnen waarden en belangen een rol spelen. Vraagstukken hebben meerdere oplossingsrichtingen en lenen zich bij uitstek voor bestudering vanuit meerdere invalshoeken.
Macht	Het mandaat om besluiten te nemen en uit te voeren. Staatsrechtelijk betreft het de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren en te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt.
Morele implicatie	Gevolg van een handeling, beslissing of situatie voor wat als goed of slecht, rechtvaardig of onrechtvaardig wordt beschouwd.
Multiperspectiviteit	Het vermogen om vanuit meerdere perspectieven en invalshoeken maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen te onderzoeken.
Periodisering	Een manier waarop tijd ingedeeld wordt. Of: de naamgeving van periodes of tijdvakken.
Perspectief	Het oogpunt van waaruit maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen zowel door mensen als groepen kunnen worden verkend.
Rechtvaardige verdeling	Maatschappelijk vraagstuk waarbij de morele afweging van verdeling van mogelijkheden en middelen centraal staat.
Samenleving	Een groep mensen die samenleven en interacties aangaan, waarbij ze sociale structuren, culturele waarden en instituties delen en vormgeven.
Schaalniveau	Lokaal-regionaal-nationaal-mondiaal Eigen regio-Koninkrijk der Nederlanden-Europa-wereld.
Sociaal systeem	Een groep individuen die met elkaar in interactie staan en die met elkaar een bijdrage leveren aan het in stand houden van het systeem.
Staatsvorm	Manier waarop een land bestuurd kan worden.
Stereotypering	Het generaliseren van bepaalde eigenschappen, gedragingen of kenmerken aan een hele groep mensen, gebaseerd op vooroordelen of simplistische overtuigingen.

Structuren	Netwerk van processen en voorzieningen in de samenleving, waarbij verschillende actoren betrokken zijn.
Waarde	Centrale, min of meer gedeelde, overtuiging in de samenleving, waarmee mensen groepen mensen betekenis geven aan (maatschappelijke) verschijnselen.
Welvaart	De mate waarin in behoeften van mensen wordt voorzien, meestal op nationaal niveau bekeken.
Welzijn	De mate waarin iemand zich lichamelijk, geestelijk en sociaal goed voelt.

Toelichtingsdocument

Definitieve conceptkerndoelen mens en maatschappij

November 2025

Verantwoording

2025 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs:

Matthijs Driebergen, Arjan Koek, Frederik Oorschot en Michiel Bart

Met dank aan:

Leden van het [kerndoelenteam mens en maatschappij](#), bijgestaan door de [advieskring](#) en diverse experts.

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 9.8055.125

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	5
1.1	Opdracht aan SLO	6
1.2	Achtergrond actualisatie	7
1.2.1	Plaats van kerndoelen in het onderwijs	7
1.2.2	Twee sets kerndoelen	8
1.2.3	Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs	9
1.2.4	Soorten kerndoelen	9
1.2.5	Onderdelen van het kerndoelenboekje	10
1.2.6	Ontwerpruimte	12
1.3	Aanpak van de actualisatie	13
1.3.1	Samenstelling van het kerndoelenteam	13
1.3.2	Advieskring	14
1.3.3	Wetenschappelijke inbreng	16
1.3.4	Monitorteam	18
1.3.5	Expertpoule	18
1.3.6	Leerlingbetrokkenheid	19
1.3.7	Fase van beproeven	20
1.4	Herziene versie 2025	22
1.4.1	Aanvullende opdracht	22
1.4.2	Algemene uitgangspunten voor clustering mens en maatschappij	23
1.4.3	Overwegingen bij indeling clusters	24
1.4.4	Aanpassingen in formulering van de conceptkerndoelen	27
2.	Inhoudelijke toelichting	28
2.1	Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen mens en maatschappij	28
2.1.1	Maatschappelijke uitdagingen	28
2.1.2	Curriculaire uitdagingen	30
2.2	Toelichting op de karakteristiek	31
2.2.1	Doeldomeinen	31
2.2.2	Interne samenhang van het leergebied	34
2.2.3	Externe samenhang van het leergebied	34
2.3	Toelichting op het raamwerk	35
2.4	Toelichting op de definitieve conceptkerndoelen	36
2.4.1	Keuzes in inhoud en opbouw	43
2.4.2	Vakspecifiek verloop van de actualisatie	44
2.4.3	Doorlopende leerlijn	45
2.4.4	Aandacht voor samenhang	46

2.5	Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen	46
2.5.1	Verbindende vaardigheden	47
2.5.2	Diversiteit	49
2.5.3	Inclusiviteit	51
2.5.4	Taaldenkfuncties	51
2.5.5	Digitale geletterdheid	53
2.5.6	Loopbaanontwikkeling en -begeleiding	53
2.5.7	Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten	54
3.	Slotopmerkingen en adviezen	58
3.1	Impuls voor het leergebied	58
3.2	Implementatie	59
Bijlagen		64
	Bijlage 1. Samenstelling kerndoelenteam	64
	Bijlage 2. Samenstelling advieskring	66
	Bijlage 3. Geraadpleegde experts	67

1. Inleiding

Het ministerie van OCW gaf SLO in 2023 [de opdracht](#) om samen met het onderwijsveld de kerndoelen voor leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport te actualiseren. De leergebieden Nederlands, rekenen en wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid zijn als eerste geactualiseerd. De definitieve conceptkerndoelen zijn in november 2024 conform werkopdracht opgeleverd aan het ministerie van OCW.

Definitieve conceptkerndoelen, herziene versie 2025

Naar aanleiding van het hoofdlijnenakkoord (Kabinet Schoof) kreeg SLO in november 2024 een [aanvullende opdracht](#) van het ministerie van OCW om de kerndoelen (versie 2024) meer in samenhang te presenteren, met extra focus op lezen, schrijven en rekenen. De aanvullende opdracht van OCW is verwerkt in de definitieve conceptkerndoelen, versie 2025: het aantal kerndoelen is verminderd, en de gewenste concrete uitwerking is behouden.

Leeswijzer

Het toelichtingsdocument is in 2024 geschreven als een beschrijving van de ontwikkelperiode en de fase van beproeven. In de versie van 2025 hebben we de toelichting op en verantwoording van de definitieve conceptkerndoelen toegevoegd.

De formele benaming van deze set kerndoelen luidt: 'definitieve conceptkerndoelen (versie 2025)'. Hoewel de kerndoelen zijn opgeleverd in de definitieve vorm, zijn deze nog niet formeel vastgesteld in wet- en regelgeving. Tot dat moment blijft de status 'concept'. Voor de leesbaarheid gebruiken we in deze publicatie de term 'kerndoelen'. De eerdere versies van conceptkerndoelen (versie 2024) noemen we 'initiële kerndoelen'.

Door de herziening van 2025 hebben de initiële kerndoelen een andere nummering gekregen. In deze versie van het toelichtingsdocument gebruiken we de nieuwe nummering.

1.1 Opdracht aan SLO

Het ministerie van OCW heeft SLO in juni 2023 de opdracht gegeven om samen met het onderwijsveld nieuwe kerndoelen te ontwikkelen voor de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport voor po, onderbouw vo en (v)so.

Kerndoelen worden ontwikkeld op basis van [de werkopdracht](#) van OCW (Ministerie van OCW, 2022, 2023) met vastgestelde uitgangspunten, opbrengsten en kwaliteitscriteria. Doel is een curriculum op te leveren dat samenhangt qua inhoud, structuur en uitwerking. Kerndoelen moeten bijdragen aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum op scholen in het po, de onderbouw vo en in het (v)so.

De volgende uitgangspunten zijn in de werkopdracht geformuleerd:

- Het geheel aan kerndoelen voor het po en de onderbouw vo¹ bestaat per sector uit leergebieden met ieder een afzonderlijke set kerndoelen. Er wordt gewerkt vanuit eenzelfde definitie van het begrip 'kerndoel' voor het po en de onderbouw vo, namelijk: een doelstelling die beschrijft waar leerlingen mee in aanraking moeten komen (aanbod), welke inspanningen er van hen worden verwacht met het oog op ervaringen en wat ze uiteindelijk moeten beheersen.
- De kerndoelen worden uitgewerkt in lijn met de rationale waarin de drie doeldomeinen kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming een plek hebben. De rationale geeft een kader voor en richting aan de ontwikkeling van de conceptkerndoelen. Hiermee draagt de rationale bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum in het po en de onderbouw vo.
- De kerndoelen worden gelijktijdig uitgewerkt voor het po en de onderbouw vo, om een doorlopende leerlijn tot stand te brengen. De kerndoelen gelden voor alle leerlingen, met uitzondering van zeer moeilijk lerende en (ernstig) meervoudig beperkte leerlingen. Indien mogelijk wordt afgestemd met de ontwikkeling van examenprogramma's, die voor een deel van de leergebieden min of meer gelijktijdig plaatsvindt.
- Er wordt gewerkt vanuit een gemeenschappelijke architectuur om te komen tot een consistente uitwerking van kerndoelen voor de

¹ Dit includeert het (voortgezet) speciaal onderwijs. Zie derde bullet.

verschillende leergebieden en sectoren. De architectuur heeft betrekking op de ordening en presentatie van inhouden in curricula.

- De kerndoelen worden bijgesteld op basis van in elk geval:
 - de vigerende kerndoelen po, vo en (v)so uit 2006;
 - de door SLO ontwikkelde probleemanalyses (startnotities) van de diverse leergebieden;
 - voor zover bruikbaar de opbrengsten van Curriculum.nu, rekening houdend met de aanbevelingen van de wetenschappelijke Curriculumcommissie;
 - wetenschappelijke publicaties;
 - adviezen van de advieskring, monitoring, expertpoule en andere experts en de input van schoolteams in de fase van beproeven (zie 1.3.2).

- De kerndoelen doen recht aan de vrijheid van inrichting en de pedagogisch-didactische vrijheid van de school, conform artikel 23, lid 2, van de Grondwet.

1.2 Achtergrond actualisatie

1.2.1 Plaats van kerndoelen in het onderwijs

Kerndoelen gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in het funderend onderwijs. De nieuwe kerndoelen zijn aan de hand van vooraf vastgestelde criteria ontwikkeld, zodat ze meer richtinggevend zijn voor curriculum- en onderwijsontwikkeling op school. Deze criteria zijn vastgelegd in de werkopdracht aan SLO.

Nieuwe kerndoelen moeten een brede basis omvatten van inhouden waar alle leerlingen recht op hebben. Daarnaast zijn kerndoelen opgebouwd volgens een vaste structuur en zo ontwikkeld dat scholen ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en eigen keuzes voor accenten op basis van de leerlingenpopulatie of identiteit.

Huidige kerndoelen voldoen niet langer

De vigerende kerndoelen zijn sinds 2006 van kracht. Het was destijds een bewuste keuze om de kerndoelen zeer globaal te formuleren. Het gevolg daarvan is dat ze nauwelijks houvast bieden aan scholen en leraren. Daarnaast zijn er onderwijskundige, vakspecifieke of maatschappelijke ontwikkelingen die vragen om een actualisatie van de kerndoelen. Burgerschap

en digitale geletterdheid zijn voor het eerst als leergebieden uitgewerkt. Meer overkoepelend is de wens tot samenhang, terugdringen van overladenheid en het versterken van doorlopende leerlijnen.

Maatschappelijk is er veel aandacht voor de basisvaardigheden. Ingegeven door politieke urgentie is er daarom voor gekozen om de eerst de kerndoelen voor Nederlands en rekenen en wiskunde op te leveren en kort daarna voor digitale geletterdheid en burgerschap. Vervolgens zijn kerndoelen voor de leergebieden moderne vreemde talen, mens en maatschappij, mens en natuur, kunst en cultuur en bewegen en sport ontwikkeld.

Nieuwe generatie kerndoelen biedt meer houvast aan scholen en leraren

Kerndoelen moeten een duidelijke opdracht zijn voor iedere school. De nieuwe generatie kerndoelen is om die reden concreter geformuleerd. De kerndoelen beschrijven de inhouden van het onderwijs in termen van kennis, vaardigheden en houdingen. Hiermee wordt duidelijk wat verwacht wordt van het onderwijsaanbod van scholen, en wat iedere leerling in het po en in de onderbouw in het vo moet kennen, kunnen en hebben ervaren. De kerndoelen gelden ook voor alle leerlingen in het (v)so met het uitstroomprofiel vervolgonderwijs. De nieuwe set kerndoelen heeft twee belangrijke kenmerken:

1. Een ambitieus curriculum

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs voor alle leerlingen en draagt bij aan gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt vorm door, naast aanbodsdoelen, ook beheersings- en ervaringsdoelen te formuleren en de doorlopende leerlijnen te verbeteren. De lat ligt hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen.

2. Een betekenisvol curriculum

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De totale set kerndoelen weerspiegelt dat het aanbod gericht is op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. De nieuwe kerndoelen beschrijven kennis, vaardigheden en houdingen. Dit betreft kennis over jezelf, de ander en de wereld. Deze kennis is cruciaal voor het verwerven van vaardigheden. Kennis en vaardigheden zijn in de kerndoelen zoveel mogelijk in samenhang beschreven, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden aan leerlingen.

1.2.2 Twee sets kerndoelen

De kerndoelen zijn in opdracht van OCW per leergebied voor twee sectoren ontwikkeld: een brede set geldend voor het po (inclusief so) en een set voor de onderbouw vo (inclusief vso), met waar nodig een aanvulling of specificatie voor

havo-vwo. De kerndoelen maken concreet wat van scholen wordt verwacht, maar bieden ook ruimte aan scholen voor hogere ambities en eigen keuzes in het eigen onderwijsaanbod. Kerndoelen zijn gericht op een brede leerlingenpopulatie, moeten de brede vorming van leerlingen in het po, onderbouw vo, en (v)so stimuleren en dragen bij aan een drempelloze doorstroom tussen en binnen sectoren. Om die reden differentiëren kerndoelen niet naar niveaus en leerwegen, maar vormen de kaders voor verdere uitwerking in leerlijnen.

Doordat de kerndoelen concreter geformuleerd zijn, is de beschrijving van de wettelijke opdracht omvangrijker dan voor de kerndoelen uit 2006. Deze omvangrijkere beschrijving leidt echter niet per definitie tot een omvangrijker uitgevoerd curriculum. Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen leergebieden.

1.2.3 Speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs

Voor leerlingen die zeer moeilijk lerend zijn of een meervoudige beperking hebben, ontwikkelde SLO parallel functionele kerndoelen. Functionele kerndoelen zijn gericht op de praktijk en op relevantie voor werk, dagbesteding en een passende plek in de maatschappij. Bij deze ontwikkeling vormden de kerndoelen po, vo en (v)so de basis. De functionele kerndoelen hebben een separate publicatie, met een eigen toelichtingsdocument.

1.2.4 Soorten kerndoelen

De hele set kerndoelen geldt per sector als een opdracht aan de school. Zij expliciteren het 'wat' waar iedere leerling recht op heeft in het onderwijsaanbod. De kerndoelen beschrijven waar leerlingen mee in aanraking moeten komen, welke inspanning er van hen wordt verwacht met het oog op ervaringen, en wat ze uiteindelijk moeten beheersen. Hierbij onderscheiden we verschillende soorten doelen: aanbodsdoelen (gericht op de school), beheersings- en ervaringsdoelen (gericht op de leerling) en hybride doelen (combinatie van beheersings- en ervaringsdoelen).

Aanbodsdoelen beschrijven waar een school in haar onderwijsaanbod voor heeft te zorgen. Om die reden start ieder aanbodsdoel met 'De school (...)'. Aanbodsdoelen richten zich op leergebiedspecifieke randvoorwaarden waar de school voor moet zorgdragen, zodat de totale set kerndoelen kan worden gerealiseerd. Beheersings- en ervaringsdoelen zijn gericht op de leerling.

Beheersingsdoelen beschrijven de kennis, vaardigheden en houdingen die leerlingen moeten bereiken in het po/so, en de onderbouw v(s)o. In het v(s)o

verschilt de duur van de onderbouw, voor vmbo gaat het om leerjaar 1 en 2, en bij havo en vwo om leerjaar 1 tot en met 3.

Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanningen van leerlingen worden verwacht met het oog op ervaringen en/of expressieve reacties. Een ervaringsdoel biedt leerlingen iets of lokt iets bij hen uit wat hun horizon kan verbreden of hun kennis kan verdiepen, hen tot persoonlijke inzichten kan brengen en kan bijdragen aan hun waardenoriëntatie.

Ervarings- en beheersingsdoelen kunnen ook samen voorkomen in eenzelfde kerndoel. Dat heet een hybride kerndoel.

Voor het leergebied mens en maatschappij hebben wij voor de volgende doelen gekozen:

PO	Soort doel	VO	Soort doel
25A	beheersing?	24A	beheersing
25B	hybride	24B	beheersing
25C	hybride	24C	beheersing
26A	hybride	25A	hybride
26B	beheersing	25B	hybride?
		25C	beheersing
27A	beheersing	26A	beheersing
27B	beheersing	26B	beheersing
27C	hybride	26C	hybride
		27A	beheersing
28A	hybride	27B	hybride?
		28A	beheersing
28B	hybride	28B	beheersing
28C	beheersing	28C	beheersing
28D	aanbod	28D	aanbod
28E	hybride		

1.2.5 Onderdelen van het kerndoelenboekje

De publicatie van de kerndoelen bestaat uit vier onderdelen: een karakteristiek, een raamwerk (overzicht van de domeinen en kerndoelen), de twee sets kerndoelen en een begrippenlijst.

De **karakteristiek** beschrijft wat het leergebied kenmerkt, wat de positie van het leergebied is in het po/so en de onderbouw v(s)o en hoe het leergebied samenhangt met andere leergebieden en de bovenbouw vo.

De karakteristiek bestaat uit drie paragrafen:

- *Kenmerken van het leergebied*
Deze paragraaf bevat de kern van het leergebied en beschrijft hoe het leergebied bijdraagt aan de realisatie van de drie doeldomeinen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming.
- *Samenhang binnen het leergebied*
Deze paragraaf maakt de verticale en horizontale samenhang binnen het leergebied expliciet. Hierbij gaat het om de opbouw van het leergebied van het po/so naar de onderbouw v(s)o en een beschrijving van samenhangende leerinhouden binnen het leergebied.
- *Samenhang met andere leergebieden*
Deze paragraaf maakt duidelijk hoe het leergebied zich inhoudelijk verhoudt tot andere leergebieden.

Het **raamwerk** is een indeling van de inhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) van het leergebied in domeinen voor het po/so en de onderbouw v(s)o. Doel van het raamwerk is om de kerndoelen te structureren en om consistentie in die structuur te realiseren. Hierbij gaat het om de consistentie binnen het leergebied zelf, tussen het po/so en de onderbouw v(s)o, tussen verwante leergebieden en de doorlopende leerlijn naar de bovenbouw. Het raamwerk bestaat uit twee samenhangende sets kerndoelen: één voor het po/so en één voor de onderbouw v(s)o. Verschillen in het raamwerk per sector zijn mogelijk als daar inhoudelijke redenen voor zijn die voortkomen uit verschillen tussen de sectoren. Het raamwerk is terug te zien als ordening in het overzicht van de kerndoelen.

De **kerndoelen** bestaan uit ²:

- **Kernzin:** de kernzin is een globale verwoording van de inhoud uit het kerndoel, maar is zelf geen aanbods-, beheersings- of ervaringsdoel. De kernzin is overkoepelend voor de doelzinnen die onder de kernzin zijn opgenomen. De kernzin is zo bondig en kernachtig mogelijk geformuleerd.
- **Doelzin(nen):** De doelzin met een bijbehorende uitwerking 'het gaat hierbij om' beschrijft de inhoudelijke invulling van het kerndoel. Het aantal doelzinnen onder een kernzin is maximaal vier.

Een **doelzin** maakt duidelijk wat van de school / leerling wordt verwacht aan aanbod, kennis, vaardigheden en/of houdingen. De doelzin is altijd geformuleerd in ABC-vorm: audience (publiek: de *leerling* of de *school*),

² Deze beschrijving is aangepast n.a.v. de aanvullende opdracht van OCW – november 2025.

behaviour (gedrag, bijvoorbeeld *voert gesprekken, schrijft*), en content (leerinhoud, bijvoorbeeld *taalvariatie, bronnen*).

De **uitwerking** is een puntsgewijze uitwerking van de onderdelen B en C uit de doelzin. De uitwerking wordt ingeleid met 'Het gaat hierbij om'.

Het geheel van kernzin, doelzin(nen) en uitwerkingen vormt het wettelijk kerndoel.

- Per kerndoel zijn **illustraties** ('te denken valt aan ...') ontwikkeld die inkleuring geven aan de betekenis en mogelijke uitwerking van de doelzin. Ze zijn geen onderdeel van het wettelijke kerndoel³.
- In de **begrippenlijst** staan omschrijvingen van de gehanteerde begrippen in de karakteristiek en de sets kerndoelen.

1.2.6 Ontwerpruimte

Beide sets kerndoelen zijn ontwikkeld voor 70% van de onderwijstijd van de betreffende sector. Hiermee wordt op landelijk niveau de kern vastgesteld in wet- en regelgeving en blijft er binnen het onderwijs ruimte om daarnaast zelf extra onderwijstijd toe te kennen aan bepaalde inhouden en accenten te leggen op basis van onder andere populatie, onderwijsbehoeften, denominatie of profiel van scholen.

De 70% ontwerpruimte is verdeeld over de verschillende leergebieden, zodat de relatieve ruimte die het kerndoelenteam kon vullen vooraf bekend was, om overladenheid tegen te gaan. Voor het leergebied mens en maatschappij is er voor het po/so en vo/v(s)o sprake van een ontwerpruimte van respectievelijk 8% en 14%. Op basis van de initiële werkopdracht (2022, 2023) hebben we een vertaling van deze onderwijsruimte gemaakt naar het aantal kerndoelen dat ontwikkeld kon worden. Dit aantal moet beschouwd worden als een richtlijn met een zekere bandbreedte. De aanvullende opdracht van het ministerie van OCW (november 2024) heeft geleid tot een aanpassing van deze richtlijn. Hieronder staan de twee richtlijnen beschreven.

Initiële kerndoelen (versie 2024)

Voor het leergebied mens en maatschappij is op basis van de ontwerpruimte een bandbreedte van zeven tot negen kerndoelen bepaald voor het po/so en elf

³ De illustraties zijn van waarde geweest voor de fase van beproeven en worden nu verder inhoudelijk uitgewerkt in leerlijnen. Om deze reden zijn de illustraties 'te denken valt aan' niet langer opgenomen in de formele publicatie. Ze zijn te raadplegen via actualisatiekerndoelen.nl/aan-de-slag.

tot dertien kerndoelen voor de onderbouw v(s)o. De set initiële kerndoelen Mens en maatschappij bevatte uiteindelijk dertien kerndoelen voor po/so en vijftien kerndoelen voor de onderbouw v(s)o.

Kerndoelen - versie 2025

Naar aanleiding van de aanvullende opdracht van het ministerie van OCW is opnieuw gekeken naar het aantal te formuleren kerndoelen. Om invulling te geven aan de opdracht om het aantal kerndoelen te verminderen, maar de concrete formulering te behouden, zijn de conceptkerndoelen (versie 2024) geclusterd tot logische eenheden.

Om het aantal kerndoelen te reduceren, is als richtlijn genomen dat het aantal nieuwe kerndoelen gelijk is aan het aantal vastgestelde domeinen per leergebied. Bij mens en maatschappij gaat het dan om vier domeinen en dus vier kerndoelen voor po/so en vijf domeinen en dus vijf kerndoelen voor onderbouw v(s)o.

1.3 Aanpak van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe we de actualisatie hebben uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht en omvat twee fases: een ontwikkelfase en een fase van beproeven. In de ontwikkelfase zijn de initiële kerndoelen tot stand gekomen door een kerndoelenteam. Dat werd bijgestaan door een externe advieskring en intern door een monitorteam en een expertpoule. Daarnaast zijn ook leerlingen betrokken. In de fase van beproeven hebben we de voorstellen voorgelegd aan scholen en leraren, waarna we ze verder aangescherpt hebben tot de kerndoelen die zijn opgeleverd in november 2025.

In deze paragraaf lichten we de ontwikkelfase en de fase van beproeven toe. De inhoudelijke toelichting en verantwoording van gemaakte keuzes ten aanzien van de karakteristiek, het raamwerk en de initiële kerndoelen beschrijven we in hoofdstuk 2.

1.3.1 Samenstelling van het kerndoelenteam

Voor elk leergebied is een apart kerndoelenteam ingericht dat bestond uit leraren, vakexperts po en vo en curriculumexperts. Ieder team werd procesmatig aangestuurd door een procesregisseur. Bij de inrichting van de teams is omwille van de werkbaarheid gekozen voor een compacte samenstelling. De leden van het team vertegenwoordigen het brede perspectief van het leergebied (meerdere sectoren, professionele achtergronden en perspectieven). De werving en de selectie van leden is een transparant proces geweest en is publiek opengesteld. SLO heeft dit laten uitvoeren door een gespecialiseerd bureau. In het hele proces zijn de vakverenigingen betrokken.

Het kerndoelenteam bestond uit:

- Vijf leraren po en zes leraren onderbouw v(s)o. Zij zijn essentiële leden van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken met leerlingen in het funderend onderwijs.
- Vijf vakexperts, die betrokken zijn vanwege hun aantoonbare expertise op het gebied van de inhoud van de kerndoelen en (praktijkgericht) onderzoek.
- Vier curriculumexperts, die curriculaire en vakinhoudelijke expertise inbrengen. Zij zijn verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de kerndoelen.

Bij de samenstelling is rekening gehouden met een evenwichtige verdeling van het aantal leraren (vanuit het po en de onderbouw vo) en vakexperts. In Bijlage 1 staan de namen van de teamleden.

1.3.2 Advieskring

Het team is tijdens het ontwikkelen van de kerndoelen bijgestaan door een advieskring. In de advieskring zaten experts en vertegenwoordigers van organisaties en instellingen, die sterke raakvlakken hebben met het leergebied en veelal een achterban representeren: vakverenigingen, lerarenopleidingen po en vo, vervolgoopleidingen en voor het leergebied relevante maatschappelijke organisaties (zie Bijlage 2). Het uitgangspunt is dat de bestaande infrastructuur aan netwerken is ingezet ten behoeve van de actualisatie. De leden van de advieskring zijn gedurende het ontwikkeltraject op vastgestelde momenten en op basis van adviesvragen uit het kerndoelenteam gevraagd om te reageren op de kerndoelen.

De advieskring had in het ontwikkeltraject drie functies:

- expertise inbrengen die de specifieke (tussen)producten verbeteren en passen binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;
- opstellen van adviezen aan de hand van adviesvragen van het kerndoelenteam;
- raadplegen van de eigen achterban en het verwerken van deze input in het advies.

De leden van de advieskring kwamen na het raadplegen van hun achterban samen om de opgehaalde feedback en de eigen bevindingen te bespreken. Daarna bepaalden zij gezamenlijk welke adviezen en feedback zij het team

wilden meegeven om de kwaliteit en de bruikbaarheid van de opbrengsten te versterken en beschreven ze hun conclusies in een adviesrapport.

De advieskring mens en maatschappij heeft zowel op hoofdlijnen als op detailniveau adviezen uitgebracht. De volgende thema's zijn in de advieskring besproken:

- de plaats van multiperspectiviteit in het leergebied: de rationale daarachter in de karakteristiek en de uitwerking daarvan in de kerndoelen;
- de ordening van het leergebied in domeinen, de plaats van de vakken binnen het geheel van het leergebied, en leergebied- en vakspecifieke vaardigheden, uitgewerkt in de denkwijzen;
- de plaats en duiding van diversiteit in het curriculum van mens en maatschappij;
- ontwerpruimte en overladenheid.

Elk adviesrapport bij de verschillende tussenproducten is door de advieskring aan het kerndoelenteam toegelicht tijdens een uitwisselingsbijeenkomst. Het team en de advieskring spraken met elkaar over de gegeven adviezen: het team kon verhelderingsvragen stellen of met de advieskring in discussie gaan over de voorgestelde richting. In elk tussenproduct heeft het kerndoelenteam aan de advieskring toegelicht wat er met de adviezen van de advieskring was gedaan en hoe hun inbreng was verwerkt.

De advieskring heeft met zijn feedback en input een cruciale rol gespeeld in het ontwikkelproces. Hun visie vanuit de onderwijspraktijk en de wetenschap hielp om de conceptproducten van het kerndoelenteam te plaatsen in een breder perspectief, gericht op de beoogde bedoeling en bruikbaarheid van de producten. Door hun blijvende betrokkenheid met kritische vragen en opmerkingen kon het kerndoelenteam de tussenproducten keer op keer aanscherpen. De expertise die de advieskring (en daarmee ook zijn achterban) op deze manier heeft ingebracht, is essentieel geweest voor de actualisering van de kerndoelen. Het kerndoelenteam heeft de adviezen en gesprekken met de advieskring als zeer waardevol ervaren. In hoofdstuk 2 lees je hoe deze adviezen zijn gebruikt.

Tot slot is de advieskring – na de fase van beproeven – geïnformeerd over oplevering van de kerndoelen (versie 2025). Er is een toelichting gegeven op de opgehaalde feedback en hoe dit is verwerkt in de kerndoelen. Hierbij zijn de belangrijkste aanpassingen genoemd (paragraaf 2.4).

1.3.3 Wetenschappelijke inbreng

De inbreng van vakexperts, wetenschappers en andere deskundigen in het ontwikkelproces is essentieel. Om die reden zijn vakexperts en wetenschappers expliciet betrokken bij de actualisatie van het curriculum. Daarnaast hebben de kerndoelenteams externe experts geraadpleegd op specifieke aspecten van de inhoud van het leergebied (bijlage 3).

Het kerndoelenteam mens en maatschappij heeft op verschillende manieren en momenten gebruikgemaakt van de inzet van experts. Er zijn gesprekken geweest met experts tijdens de ontwikkeldagen (fysiek en via online inbelmomenten), tijdens het werken aan de tussenproducten ter voorbereiding op ontwikkeldagen en er is een expertmeeting geweest tijdens de fase van beproeven. De inbreng van de experts werd besproken met het hele kerndoelenteam en geplaatst binnen de adviezen van de advieskring, de feedback vanuit SLO en de inzichten van de ontwikkelaars. Ook deze gesprekken waren van grote waarde. Tussenproducten werden aangescherpt en de gesprekken hielpen bij het maken van keuzes, het zien van hiaten en het toetsen van volledigheid en haalbaarheid.

Thema's die met vakexperts besproken zijn, zijn bijvoorbeeld:

- De nieuwe referentiekaders voor aardrijkskunde en geschiedenis. De voorzitters van de werkgroepen Referentiekaders Ruimte en Tijd verzorgden een presentatie tijdens de tweede tweedaagse over het gezamenlijk advies dat de betreffende werkgroepen gaven en die een rol kunnen vervullen binnen de te ontwikkelen kerndoelen.
- Economische inhoud. Om meer grip te krijgen op basale economische inhoud in de conceptkerndoelen voor het po, wisselde het ontwikkelteam tijdens de vijfde tweedaagse van gedachten met een economisch expert uit het netwerk van de VECON.
- Slavernijverleden, diversiteit en inclusie. Tijdens de zevende tweedaagse gaf een expert een toelichting over de plaats van het slavernijverleden in het curriculum en het belang van andere perspectieven binnen het leergebied.

In Bijlage 3 staat een overzicht van de geraadpleegde experts. In hoofdstuk 2 lichten we toe hoe de adviezen gebruikt zijn.

Er is gebruikgemaakt van wetenschappelijke en vakspecifieke bronnen. Voor de karakteristiek baseerden we ons op het werk van curriculum.nu (Curriculum.nu, 2019) en de Wetenschappelijke Curriculumcommissie (Ağirdağ et al., 2020), diverse bronnen over de drie doeldomeinen van het onderwijs,

multiperspectiviteit, diversiteit en inclusie. Voor het raamwerk lieten we ons inspireren door de Referentiekaders Ruimte en Tijd (Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd, 2022), de bevindingen van curriculum.nu en artikelen van het Landelijk Expertisecentrum Mens en Maatschappij over de samenwerking tussen mens- en maatschappijvakken en toekomstgericht onderwijs binnen deze vakken (Béneker (ed.) et al., 2018; Klijnstra et al., 2022; Van Boxtel et al., 2017). Ook hebben we hiervoor curricula van andere landen vergeleken, zoals Australië (Australian Curriculum, Assessment and Reporting Authority, 2018), Engeland (Department of Education, 2013), Zweden (Skolverket, 2024) en Nieuw-Zeeland (Ministry of Education, 2007). Daarnaast hebben we gebruikgemaakt van internationale raamwerken, zoals het 'financial competence framework' van de OECD (European Union & OECD, 2023).

Voor het opstellen van de doelen bestudeerden we eveneens de voornoemde referentiekaders en internationale curricula. Daarnaast reikten vakexperts (geschiedenis, aardrijkskunde, economie) een aantal artikelen aan op het gebied van domeinspecifieke kennis en vaardigheden (zie bijvoorbeeld McGrew et al., 2018; Wineberg, 1991). De selectie en de omschrijving van de denkwijzen van het leergebied, ten slotte, kwamen mede tot stand op basis van literatuur over vakspecifiek redeneren en onderzoeken.

Ook vanuit de advieskring is een aantal aanvullende (digitale) bronnen aangereikt op het gebied van (multi)perspectiviteit, geografisch en historisch besef en opvattingen over cultuur, levensbeschouwing en religie (Janssenswillen et al., 2018; Keet & Datema-Chang, 2020; Kincheloe & Steinberg, 2008; Schuitema, 2008). Websites waarnaar werd verwezen vanuit de advieskring betroffen onder meer de *Agenda tegen discriminatie en racisme* van het ministerie van OCW, het College voor de Rechten van de Mens, Fawaka en het Teaching Learning Center.

Daarnaast zijn de adviezen en rapporten van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie⁴ benut bij het komen tot nieuwe kerndoelen. Deze onafhankelijke commissie adviseerde de bewindspersoon over de vernieuwing van het landelijke curriculum en over de manier waarop deze vernieuwing vorm moet krijgen. Ook adviseerde de commissie over een periodiek systeem voor curriculumbijstelling. In de aanloop van het ontwikkelwerk voor de nieuwe kerndoelen publiceerde de commissie twee relevante adviezen voor de kerndoelenteams: het advies 'Kaders voor de toekomst' (Ağırdağ et al., 2020) en het advies 'Doel en ruimte' (Ağırdağ et al., 2021a). Daarnaast heeft de commissie 'Kaders voor kansen' (Ağırdağ et al., 2021b) opgeleverd – een

⁴ Zie [Instellingsbesluit](#) voor de opdracht van de Wetenschappelijke Curriculumcommissie.

reflectie op het beoordelingskader kansengelijkheid Taal en Rekenen dat is opgesteld door SLO – en de verdiepende studie 'Samenhang in het curriculum' (Ağırdağ et al., 2021c).

Doordat de teamleden interactieve presentaties en werkgroepen hebben verzorgd op verschillende conferenties en netwerkdagen, waar vakexperts, leraren, opleiders en leermiddelontwikkelaars aanwezig waren, kon het team tijdens dergelijke sessies de eerste reacties op de tussenproducten vanuit wetenschap, beleid en onderwijs peilen. Ook deze input werd door het team meegenomen en meegewogen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de kerndoelen.

1.3.4 Monitorteam

Een belangrijk instrument van interne kwaliteitszorg is monitoring.

Tussenproducten zijn meermaals door onze analisten gemonitord op basis van de leerplankundige uitgangspunten en kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Het gaat hierbij om consistentie in de formulering van karakteristiek en kerndoelen en om de horizontale en verticale samenhang binnen en tussen vak- en leergebieden. De bevindingen uit de interne monitoring zijn benut om gedurende het proces bij te sturen op aspecten uit de werkopdracht.

Vanuit monitoring is bij het ontwikkelen van de producten voor het leergebied mens en maatschappij vooral feedback gegeven op de herkenbaarheid van de kwaliteitscriteria in de karakteristiek, het raamwerk en de doelen en de gekozen handelingswerkwoorden in relatie tot de verbindende vaardigheden. De reacties van monitoring maakten duidelijk op welke punten doelformuleringen verder gespecificeerd of geëxpliciteerd moesten worden. Verder gaf monitoring in sommige gevallen suggesties om inhoud te verschuiven tussen doelzin en uitwerking of tussen uitwerking en illustratie. De feedback van monitoring is meegenomen in de verdere ontwikkeling van de karakteristiek en de conceptkerndoelen.

1.3.5 Expertpoule

We hebben een expertpoule van onze curriculumexperts ingezet om de uitwerking te ondersteunen van inhoudelijke, leergebiedoverstijgende uitgangspunten en kwaliteitseisen die in de werkopdracht beschreven zijn: ontwerpruimte, doeldomeinen, kansengelijkheid, diversiteit, geletterdheid, gecijferdheid, LOB, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- Monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze leergebiedoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten.
- Adviesfunctie: de expertpoule is beschikbaar om de teams bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van leergebiedoverstijgende aspecten.

De expertpoule gaf tijdens het ontwikkelproces aan dat de (tussenproducten van de) conceptkerndoelen al veel van de leergebiedoverstijgende aspecten bevatten. Op een enkel punt (LOB) werden suggesties gegeven voor verdere explicitering.

De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften benadrukte al vroeg in de ontwikkelfase dat de conceptkarakteristiek en de conceptkerndoelen veel inclusieve formuleringen bevatten. De klankbordgroep gaf bij verschillende conceptformuleringen suggesties voor verdere verbetering, die door het kerndoelenteam zo veel mogelijk zijn verwerkt.

1.3.6 Leerlingbetrokkenheid

Om de stem van de leerling een goede plaats te geven bij de ontwikkeling van kerndoelen, zijn leerlingen van scholen voor primair en voortgezet onderwijs geraadpleegd via leerlingenpanels. In deze leerlingenpanels konden leerlingen hun ideeën en ervaringen over de relevantie van leerinhouden bespreken. In de voorbereiding en uitvoering is samengewerkt met LAKS. Daarnaast hebben de leraren uit de teams hun eigen leerlingen bevestigd.

Leerlingen gaven in deze gesprekken aan dat ze meer wilden weten over geopolitiek ('het ontstaan van oorlogen'); topografie van de wereld en het ontstaan van Nederland. De reacties van de leerlingen zijn beschikbaar gesteld aan het team in de vorm van een rapportage. De teamleden hebben deze reactie en de reacties die ze bij hun eigen leerlingen ophaalden meegenomen tijdens het ontwikkelproces.

De opbrengsten van de leerlingenparticipatie bekrachtigen het voorstel voor onderwerpen zoals voorgelegd door het team. Daarbij valt op hoe belangrijk leerlingen voorgestelde onderwerpen als multiculturele samenleving, kennismaken met andere culturen en respectvol omgaan met elkaar vinden.

De input van de leerlingen is meegenomen in het ontwikkelproces – zoals verder te lezen valt in hoofdstuk 2.

1.3.7 Fase van beproeven

In de werkopdracht is vastgelegd dat de voorstellen voor kerndoelen die de kerndoelenteams opleveren (november 2024) worden beproefd in de onderwijspraktijk. SLO heeft hiervoor de fase van beproeven ingericht. Deze fase is uitgevoerd in 2025.

Het primaire doel van de fase van beproeven was het toetsen van de (verwachte) bruikbaarheid van de initiële kerndoelen voor scholen en leraren. Daarnaast was het van belang om zicht te krijgen op de waardering voor de inhouden, de verwachte impact en de behoeften van scholen bij de implementatie. In deze paragraaf beschrijven we kort de fase van beproeven.

Bijeenkomsten en praktijkopdrachten voor scholen

Om zo veel mogelijk scholen en leraren in het hele land te bereiken is gekozen voor het organiseren van zes regionale bijeenkomsten. Uit het primair onderwijs namen 51 scholen (49 po / 2 so), 48 leraren en 30 schoolleiders deel. Uit het voortgezet onderwijs namen 23 scholen (22 vo / 1 vso), 25 leraren en 19 schoolleiders deel.

De werving voor de regiobijeenkomsten was gericht op drie vertegenwoordigers van scholen: voor Nederlands, voor rekenen en wiskunde, en voor schoolbeleid. Scholen konden op basis daarvan zelf bepalen wie zij afvaardigden.

Op de regiobijeenkomsten kregen de scholen een programma aangeboden dat enerzijds gericht was op het informeren over de nieuwe kerndoelen en anderzijds in het teken stond van het ophalen van feedback. De bijeenkomsten waren opgebouwd volgens de drieslag *verkennen*, *verdiepen* en *waarderen*.

1. In het onderdeel *verkennen* speelden de deelnemers een zogenoemd 'kerndoelenkaartspel' waarbij ze in gesprek gingen over de vraag of ze de inhouden van de nieuwe kerndoelen al in hun huidige lespraktijk terugzagen, of ze het belang van nieuwe inhouden onderschreven en welke uitdagingen ze zagen bij het vormgeven van hun schoolcurriculum met deze kerndoelen.
2. Het onderdeel *verdiepen* was gericht op het doordenken van de betekenis van de nieuwe kerndoelen voor de dagelijkse onderwijspraktijk. De belangrijkste punten uit de nieuwe kerndoelen en de overeenkomsten en verschillen met de kerndoelen uit 2006 werden aan de deelnemers gepresenteerd. Aan de hand van door het kerndoelenteam ontwikkeld voorbeeldmateriaal kregen de deelnemers een nader beeld van de bedoelingen van de nieuwe kerndoelen.
3. Tijdens het onderdeel *waarderen* konden de deelnemers hun eerste reactie geven door een online vragenlijst in te vullen.

De deelnemers aan de regiobijeenkomsten kregen vervolgens de praktijkopdracht om deze zelfde drieslag als kartrekker ook met collega's op hun eigen school te doorlopen. Daartoe kregen ze een kerndoelenkaartspel mee en een link naar een online vragenlijst die na afloop van de teambijeenkomst moest worden ingevuld. Op deze manier is zowel tijdens de regiobijeenkomst feedback opgehaald, en vond een tweede meting plaats bij de scholenteams.

De feedback die tijdens de regiobijeenkomsten is opgehaald, is geanalyseerd waarbij aan de hand van een wegingskader alle opgehaalde feedback zorgvuldig gestructureerd. Op basis van de uitkomsten van deze analyse zijn voorstellen waar nodig aangepast of verhelderd. De afwegingen en beoogde aanpassingen zijn gedeeld en besproken met het kerndoelenteam (leraren/vakexperts) en met de advieskring. Dit heeft geresulteerd in een set definitieve conceptkerndoelen (versie 2025).

Uit de fase van beproeven is gebleken dat leraren po en vo zich goed herkennen in het voorstel voor het nieuwe curriculum voor mens en maatschappij. Het draagvlak voor de gekozen inhoud is groot. Leraren geven bij een aantal doelen wel aan dat de formulering vragen oproept of duidelijker kan. Per sector zijn er zorgen wat betreft de implementatie van verschillende onderwerpen. Leraren onderschrijven dan het belang van de inhoud, maar vragen zich af hoe zij dit in de praktijk moeten vormgeven. Voor po gaat het voornamelijk over het doel denkwijzen. Bij vo zitten de meeste zorgen bij het doel sociale omgeving.

Focusgroepen

Na analyse van de feedback van de betrokken scholen, bleek dat het aantal deelnemende scholen aan de fase van beproeven van het leergebied mens en maatschappij niet helemaal evenwichtig verdeeld was en/of dat de feedback bij een aantal kerndoelen niet voldoende duidelijk of niet eenduidig was, waardoor er voor een aantal kerndoelen geen eenduidige conclusies aan de resultaten konden worden verbonden. Daarom is besloten om twee online focusgroepen te organiseren zodat de opvattingen uit het onderwijsveld goed betrokken konden worden bij de afweging en besluitvorming over de aanpassingen in de kerndoelen. De twee focusgroepen samen bestonden uit 50 leraren.

Hiervoor is een tweemaal een online focusgroep georganiseerd, die op dezelfde drieslag (verkennen, verdiepen en waarderen) gebaseerd is als de fysieke fase van beproeven bijeenkomsten. Tijdens de focusgroepen zijn met name de conceptkerndoelen 1, 2, 6, 9 en 15 op bruikbaarheid beproefd. Ter voorbereiding op deze bijeenkomst, verkenden de leraren de conceptkerndoelen van het leergebied. Tijdens de bijeenkomst gingen de aanwezigen in gesprek

over de bruikbaarheid van de conceptkerndoelen (verdiepen). Vervolgens vulden zij een online vragenlijst in. De feedback uit de focusgroepen is samen met de feedback uit de bijeenkomsten en de praktijkopdracht gewogen en gewaardeerd en - indien van toepassing - meegenomen in de definitieve conceptkerndoelen.

Nadere afstemming met andere leergebieden

De fase van beproeven is ook gebruikt om verder af te stemmen tussen alle leergebieden en de examenprogramma's voor de bovenbouw. Bij deze afstemming stonden een paar onderwerpen centraal: de samenhang in de karakteristieken, de gedeelde begrippen en de begrippenlijst, en consistentie in abstractie en formuleringen. Voor mens en maatschappij gold als aanvullende opdracht inhoudelijke afstemming met burgerschap en mens en natuur. Afstemming met burgerschap richtte zich op inhouden en formuleringen in de doelen invloed en macht, diversiteit en sociale omgeving.

Afstemming met mens en natuur richtte zich op samenhang tussen beide leergebieden op het gebied van de indeling in en vormgeving van de domeinen, de denkwijzen voor beide leergebieden, de inhouden en formulering van de doelen van het domein mens en ruimte van mens en maatschappij, waarin een deel van de inhouden uit het vak aardrijkskunde zijn geland en het domein systeem aarde van mens en natuur waar het andere deel van de inhouden van het vak aardrijkskunde zijn geland (zie verder paragraaf 2.2.3). Verder is er afgestemd over de relatie mens en natuur en mens en maatschappij op het terrein van relationele en seksuele ontwikkeling, waarbij mens en maatschappij de relationele en maatschappelijke aspecten van dit thema voor zijn rekening neemt, en mens en natuur de meer biologische aspecten (bij mens en natuur heet het dan ook relationele en seksuele gezondheid).

1.4 Herziene versie 2025

1.4.1 Aanvullende opdracht

Op 16 oktober 2024 debatteerde de Vaste Kamercommissie Onderwijs over het curriculum. Het Regeerakkoord (kabinet-Schoof) speelde een belangrijke rol in dit debat. Hierin staat dat de curriculumherziening door moet gaan, maar dat het aantal kerndoelen fors moet verminderen. Ondanks vele vragen en reacties vanuit het veld hield het Kabinet vast aan het besluit om concrete invulling te geven aan het hoofdlijnenakkoord. Op 26 november 2024 werd [een motie](#) ingediend, die met een meerderheid is aangenomen. De aanvullende opdracht van OCW is verwerkt in de definitieve conceptkerndoelen, versie 2025: we hebben een extra stap gezet om de kerndoelen meer in samenhang te

presenteren, waarbij er een goede focus ligt op het versterken van lezen, schrijven en rekenen. Het aantal kerndoelen is verminderd, en de gewenste concrete uitwerking is behouden. In deze paragraaf lichten we de wijzigingen toe.

Een nieuwe formulering van kerndoelen

In de initiële kerndoelen (versie 2024) zijn de leergebieden onderverdeeld in domeinen met bijbehorende kerndoelen. De kerndoelen zijn concreter geformuleerd dan voorheen, wat heeft geleid tot een toename in aantal. In de aanvullende opdracht is gesteld dat het aantal kerndoelen moet verminderen. Daarom hebben we de initiële kerndoelen binnen een leergebied geclusterd. Elk cluster heeft een overkoepelende kernzin gekregen met daaronder één tot maximaal vier initiële kerndoelen als uitwerking. Dit geheel wordt wettelijk verankerd, zodat de gewenste concrete formulering van de kerndoelen (zie paragraaf 1.2.1 en 1.2.2) blijft bestaan.

Bij het formuleren en herordenen van de kerndoelen keken we ook naar het bevorderen van samenhang en het voorkomen van redundantie, om de overladenheid binnen het beoogde curriculum terug te dringen.

1.4.2 Algemene uitgangspunten voor clustering mens en maatschappij

De conceptkerndoelen mens en maatschappij zijn conform de aanvullende opdracht van OCW geclusterd tot een kleiner aantal doelen. Het doel van het clusteren van de conceptkerndoelen was een duidelijker focus te laten zien op lezen, schrijven en rekenen, met behoud van de door het onderwijsveld gewenste concrete formulering van de doelzinnen en de uitwerkingen. De sets conceptkerndoelen zijn teruggebracht tot vier kerndoelen voor po/so en vijf kerndoelen voor de onderbouw v(s)o.

Bij het clusteren zijn de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- De clustering is gebaseerd op thematische en inhoudelijke samenhang van de initiële kerndoelen. Hiervoor is ook gekeken naar de clustering van de conceptkerndoelen in de leerlijnen, wanneer die al ontwikkeld worden. Voor het leergebied mens en maatschappij zijn nog geen leerlijnen ontwikkeld.
- De clustering is afgestemd met de conceptexamenprogramma's (indien aanwezig) zodat de afgestemde doorlopende leerlijn gehandhaafd en zichtbaar blijft. De domeinen van de kerndoelen van het leergebied mens en maatschappij gaan als vakken verder in de bovenbouw. Waar dat mogelijk was, is met de examenprogramma's (in ontwikkeling) afgestemd.
- De clustering is afgestemd met andere leergebieden voor consistentie en samenhang. Dit draagt bij aan een eenduidige terminologie binnen het curriculum.

- Waar nodig is rekening gehouden met eerder gegeven feedback vanuit de advieskring en de onderwijspraktijk om draagvlak te waarborgen.

1.4.3 Overwegingen bij indeling clusters

In deze paragraaf hebben we korte toelichtingen opgenomen die een rol speelden bij de totstandkoming van de kerndoelen. In hoofdstuk 2 onderbouwen we de inhoudelijke toelichtingen op de kerndoelen, maar om de opbouw en de nummering van de kerndoelen te begrijpen, lichten we eerst de clusters van kerndoelen toe. Omdat er verschillen zijn tussen po en vo, beschrijven we de clustering van de doelen voor beide sectoren.

Po

Domein: vraagstukken en perspectieven

Kerndoel 25

De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving.

In kerndoel 25 worden de inhouden klaar gezet die voorwaardelijk zijn voor mens en maatschappij, voordat je aan de slag kunt met de vakinhouden. Het gaat om de centrale denkwijzen, die belangrijk zijn in het leergebied en in de context van de vakken vakinhoudelijk geladen kunnen worden. Daarnaast komen de maatschappelijke vraagstukken aan bod, die een multidisciplinaire aanpak vragen, passend bij het leergebied. Ten slotte komt de omgeving van de school aan bod, die als een belangrijke context geldt voor het mens en maatschappijonderwijs op de scholen.

Domein: mens en ruimte

Kerndoel 26

De leerling verkent geografische verschijnselen.

In kerndoel 26 worden de inhouden van het domein mens en ruimte geclusterd. Het gaat hierbij om de inhouden aardrijkskunde die worden ondergebracht in het leergebied mens en maatschappij. De cultureel- en sociaalgeografische inhouden van mens en maatschappij hangen inhoudelijk samen met de fysisch geografische inhouden van het domein systeem aarde van het leergebied mens en natuur.

Domein: mens en tijd

Kerdoel 27

De leerling verkent historische verschijnselen.

In kerndoel 27 worden de inhouden van het domein mens en tijd geclusterd. Het gaat hier om de vakinhoudelijke kennis van het schoolvak geschiedenis.

Domein: mens en samenleving

Kerdoel 28

De leerling onderzoekt hoe mensen met elkaar samenleven.

In kerndoel 28 komen verschillende inhouden samen die in de kerndoelen voor het basisonderwijs van 2006 geclusterd waren in het domein mens en samenleving. Het gaat om belangrijke aspecten van de samenleving en het samenleven die niet onder de traditionele vakken aardrijkskunde en geschiedenis geschaard worden, zoals economie, invloed en macht, diversiteit, de sociale omgeving en verkeer. De overige inhouden uit het domein Mens en samenleving van de kerndoelen van 2006 hebben een plek gevonden bij burgerschap en bij mens en natuur.

Vo

Domein: vraagstukken en perspectieven

Kerdoel 24

De leerling onderzoekt vraagstukken over mens en samenleving.

In kerndoel 24 worden de inhouden klaar gezet die voorwaardelijk zijn voor mens en maatschappij, voordat je aan de slag kunt met de vakinhouden. Het gaat om de centrale denkwijzen, die belangrijk zijn in het leergebied en in de context van de vakken vakinhoudelijk geladen kunnen worden. Daarnaast komen de maatschappelijke vraagstukken aan bod, die een multidisciplinaire aanpak vragen, passend bij het leergebied. Ten slotte komt de omgeving van de school aan bod, die als een belangrijke context geldt voor het mens en maatschappijonderwijs op de scholen.

Domein: mens en ruimte

Kerdoel 25 | *De leerling onderzoekt geografische verschijnselen.*

In kerndoel 25 worden de inhouden van het domein mens en ruimte geclusterd. Het gaat hierbij om de vakinhoudelijke kennis van het schoolvak aardrijkskunde, voor wat betreft het perspectief van mens en maatschappij. De cultureel- en sociaalgeografische inhouden van mens en maatschappij hangen inhoudelijk samen met de fysisch geografische inhouden van het domein systeem aarde van het leergebied mens en natuur.

Domein: mens en tijd

Kerdoel 26 | *De leerling onderzoekt historische verschijnselen.*

In kerndoel 26 worden de inhouden van het domein mens en tijd geclusterd. Het gaat hier om de vakinhoudelijke kennis van het schoolvak geschiedenis.

Domein: mens en welvaart

Kerdoel 27 | *De leerling onderzoekt economische verschijnselen.*

In kerndoel 27 worden de inhouden van het domein mens en economie geclusterd. Dit doel voor het voortgezet onderwijs is extra ten opzichte van het primair onderwijs. Het gaat hier om de vakinhoudelijke kennis van het schoolvak economie, dat in de onderbouw voornamelijk gedurende het tweede of derde jaar onderwezen wordt. Op basis hiervan kunnen leerlingen vervolgens kiezen voor economie en/of bedrijfseconomie in het bovenbouwprogramma.

Domein: mens en samenleving

Kerdoel 28 | *De leerling onderzoekt hoe mensen met elkaar samenleven.*

In kerndoel 28 komen verschillende inhouden samen die voortbouwen op de inhouden van kerndoel 28 in het po. Het gaat om belangrijke aspecten van de samenleving en het samenleven die niet onder de traditionele vakken aardrijkskunde, geschiedenis en economie geschaard worden, zoals invloed en macht, diversiteit en de sociale omgeving. Ook is er een doel gewijd aan een meer sociologische benadering van het leergebied, waarbij de samenleving als sociaal systeem onderzocht wordt.

1.4.4 Aanpassingen in formulering van de conceptkerndoelen

Tijdens het uitvoeren van de aanvullende opdracht zijn ook kleine wijzigingen aangebracht in de formulering van de doelzinnen en/of uitwerkingen van de initiële kerndoelen (versie 2024). Deze wijzigingen lichten we toe in paragraaf 2.4.

De **begrippenlijst** is aangepast om de beschrijvingen beter af te stemmen op andere leergebieden en om begrippen nauwkeuriger te duiden in relatie tot de concepteindtermen die gespecificeerd worden in de syllabi.

Tot slot is in de **karakteristiek** de paragraaf over de interne samenhang van het leergebied mens en maatschappij herschreven. Na oplevering van de set initiële kerndoelen heeft verdere afstemming met mens en natuur plaatsgevonden, wat heeft geleid tot een herschikking van de kerndoelen binnen de domeinen. De aanvullende werkopdracht leidde tot aanpassing van de domeinen en tot verschil tussen po en vo. Daarom is de interne samenhang van het leergebied anders gedefinieerd, wat vanzelfsprekend leidde tot aanpassingen in deze paragraaf van de karakteristiek.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk lichten we de inhoudelijke keuzes toe die ten grondslag liggen aan de kerndoelen. Eerst gaan we in op de specifieke uitdagingen voor het leergebied mens en maatschappij. Vervolgens gaan we in op de karakteristiek, het raamwerk en de kerndoelen. Per onderdeel geven we een toelichting op de keuzes van het kerndoelenteam, de belangrijkste discussies daarbij en hoe er is omgegaan met feedback uit de ontwikkelfase en de fase van beproeven en welke bronnen daarbij betrokken zijn. In de toelichting betrekken we ook kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van OCW.

2.1 Specifieke uitdagingen actualisatie kerndoelen mens en maatschappij

De behoefte om de kerndoelen te actualiseren komt voort uit verschillende maatschappelijke en curriculaire ontwikkelingen. Deze zijn uitgebreid beschreven in de Startnotitie kerndoelen mens en maatschappij (Driebergen & Oorschot, 2023), die als uitgangspunt voor het actualisatieproces is genomen. De probleemanalyse die onderdeel uitmaakt van de startnotitie, vormt een belangrijk uitgangspunt voor de actualisatie. De ontwikkelde kerndoelen zijn een antwoord op de problemen die in de startnotitie zijn benoemd.

2.1.1 Maatschappelijke uitdagingen

In de startnotitie worden maatschappelijke vraagstukken beschreven, die we hier integraal overnemen (Driebergen & Oorschot, 2023). Voor mens en maatschappij geldt ook dat allerlei thema's in de samenleving en politiek invloed hebben het curriculum. In paragraaf 2.5.7 geven we een toelichting op inhouden uit moties van de Tweede Kamer en hoe deze een plaats hebben gekregen in het curriculum.

- *Ecologische en planetaire ontwikkelingen.* De opwarming van de aarde en de afname van de biodiversiteit hebben een steeds grotere invloed op maatschappelijke ontwikkelingen en politieke besluitvorming (Faber et al., 2016; Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023). Er leeft een breed besef over de noodzaak van een duurzamere inrichting van onze maatschappij, maar over de manier waarop zijn veel vragen (Hulscher et al., 2023; TNO, 2020, 2021).
- *Verdelingsvraagstukken.* Verdelingsvraagstukken in ruimte en tijd uiteten zich op verschillende manieren, zoals bijvoorbeeld in economische en sociale ongelijkheid of in bijdrage aan duurzaamheid (o.a. water,

voedsel, energie). Een groeiende groep burgers in Nederland heeft onvoldoende toegang tot basale voorzieningen en minder kans op sociale stijging. Naast groeiende inkomensongelijkheid speelt ook schuldenproblematiek en onvoldoende financiële zelfredzaamheid een rol (Groen et al., 2022). De snelheid waarmee deze vraagstukken moeten worden aangepakt roept onrust op en de vraag is of iedereen kan aanhaken. Wereldwijd neemt de absolute armoede af (United Nations, 2021), maar concentreert het kapitaal bij een steeds kleinere groep mensen (Piketty, 2014).

- *Processen van globalisering en deglobalisering.* Niemand in onze samenleving ontkomt aan de gevolgen van globalisering. Het heeft positieve gevolgen gehad voor mensen en gebieden maar ook negatieve gevolgen die recentelijk pas erkend worden. Op wereldschaal tekenen verschillende machtsblokken zich af, die controle proberen uit te oefenen op voor hun negatieve gevolgen van globalisering (Gunnella & Quaglietti, 2019).
- *Representatie en inclusie.* Diversiteit wordt in de samenleving meer en meer zichtbaar. Dat roept vraagstukken van inclusie en representatie op. Welke verhalen worden verteld, welke stemmen worden gehoord? Emancipatie van minderheden betekent dat zij een terechte plaats in het actuele maatschappelijk discours innemen. Met terugwerkende kracht geldt dat ook voor het verleden, waarin erkenning voor geleden onrecht, onderdrukking of miskennis, maar ook de verrijking van de samenleving door inbreng vanuit minderheidsperspectieven een rol spelen (Kleinjan et al., 2020).
- *Technologische ontwikkelingen.* De rol van technologie in en de digitalisering van de samenleving creëert nieuwe uitdagingen. Technologie vergroot onze mogelijkheden en beïnvloedt de manier waarop we ons leven inrichten en waaraan we onze tijd besteden. Tegelijkertijd zorgen technologische ontwikkelingen voor het complexer worden van de maatschappij. De afhankelijkheid van technologie neemt toe en stuurt de inrichting van de maatschappij steeds meer. Dit heeft invloed op het functioneren van diezelfde maatschappij. Het omgaan met (grote hoeveelheden) digitale informatie is aan de orde van de dag.
- *Welzijn en gezondheid.* De wereldwijde maatschappelijke ontwrichting door het coronavirus ligt nog vers in het geheugen. De maatschappelijke impact van gezondheidsvraagstukken staat daardoor hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Ook wordt gezondheid breder gedefinieerd, waardoor welzijnsvraagstukken ook duidelijk in beeld komen. Stress, onzekerheid, ongelijke toegang tot zorg en welzijn, demografische ontwikkelingen zoals vergrijzing maar ook de

betaalbaarheid van de welvaartsstaat hangen hiermee samen (Kleinjan et al., 2020).

2.1.2 Curriculaire uitdagingen

De probleemanalyse zoals beschreven in de startnotitie kent drie aandachtsgebieden: (1) de inhoud van het leergebied, (2) samenhang van het leergebied, en (3) diversiteit.

Inhoud van het leergebied

Wat betreft de inhoud van het leergebied spelen vier zaken. Ten eerste geven de huidige kerndoelen docenten weinig houvast voor gestructureerd onderwijs in duidelijk gedefinieerde leerinhouden. Ten tweede omvatten de kerndoelen allerlei ongelijksoortige onderwerpen, namelijk: verkeer, financiële geletterdheid, de herziene canon, erfgoed, sociaal-emotionele vaardigheden, en kennis over godsdienst en levensovertuiging (po). Daar komen ook de moties nog bij die opgenomen moeten worden in de kerndoelen van mens en maatschappij. Ten derde zijn de domeinspecifieke vaardigheden van mens en maatschappij onzichtbaar in de huidige set kerndoelen. Ten vierde verandert de wereld en onze kijk daarop voortdurend. De huidige kerndoelen zijn in 2006 geformuleerd, waardoor een actualisatie wenselijk is.

Samenhang van het leergebied

Het tweede aandachtsgebied uit de probleemanalyse betreft zowel de interne samenhang van het leergebied als de samenhang van mens en maatschappij met andere leergebieden. De interne samenhang kan worden vergroot door het aanbrengen van een doorlopende leerlijn tussen het po en de onderbouw van het vo. De samenhang tussen mens en maatschappij met de basisvaardigheden van Nederlands en rekenen-wiskunde enerzijds, en tussen het leergebied met belendende leergebieden anderzijds (burgerschap, digitale geletterdheid, mens en natuur, en kunst en cultuur), moet nader geanalyseerd en beschreven worden. (Ağirdağ et al., 2021b).

Diversiteit

De huidige set kerndoelen schenkt weinig aandacht aan diversiteit. Voor het leergebied mens en maatschappij is het echter op twee inhoudelijke niveaus van belang dat diversiteit een rol krijgt. Het eerste niveau is inhoudelijk-curriculair: conform de werkopdracht van het ministerie van OCW moet het curriculum worden gediversifieerd (OCW, 2021), zodat het een weerspiegeling kan zijn van de maatschappij. Alle leerlingen zouden zich thuis moeten kunnen voelen in het curriculum (WCC, 2021).

Het tweede niveau betreft de inhoud en de vaardigheden die in de kerndoelen verankerd moeten zijn: juist in dit leergebied doen leerlingen kennis op van andere perspectieven en invalshoeken.

2.2 Toelichting op de karakteristiek

De karakteristiek kwam tot stand in een aantal rondes waarin teamleden op basis van de karakteristieken van de set kerndoelen uit 2006, de startnotitie, literatuur en de inzichten en eigen ervaringen de kern van mens en maatschappij bepaalden, de bijdrage van het leergebied aan de ontwikkeling van de leerling, de interne samenhang en de samenhang met andere leergebieden. De karakteristiek is in de eerste adviesronde voorgelegd aan de advieskring en de feedback is verwerkt in de volgende versie. Na het uitvoeren van de aanvullende werkopdracht hebben de curriculumexperts kleine wijzigingen aangebracht om de aansluiting van de kerndoelen op de karakteristiek te verbeteren, vooral wat betreft de interne samenhang van het leergebied.

De kerndoelen voor mens en maatschappij voor po en vo beschrijven de inhoudelijke kern van het leergebied: de minimale basis voor alle leerlingen om als 'maatschappelijk geletterden' hun weg in de wereld te vinden. De term 'maatschappelijke geletterdheid' wordt ook gebruikt in de karakteristiek van conceptexamenprogramma's maatschappijleer in de bovenbouw en beschrijft heel treffend wat we bedoelen (SLO, 2024b).

Met deze maatschappelijke geletterdheid beschikken leerlingen over basale kennis over de samenleving en hun plek en mogelijkheden daarin. Ook beschikken ze over vaardigheden om, in de context van opleidingen en beroepen, hun weg te vinden. Naast belangrijke denkwijzen, leren leerlingen over aardrijkskunde, geschiedenis en economie, over maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken. Ten slotte leren leerlingen binnen het leergebied over zichzelf, hun eigen ontwikkeling en over sociale interacties. Daarmee levert mens en maatschappij een belangrijke bijdrage aan de persoonsvorming, socialisatie en kwalificatie van alle leerlingen (Ağirdağ et al., 2021a).

2.2.1 Doeldomeinen

Het funderend onderwijs beoogt een breed onderwijsaanbod voor alle leerlingen. Dat brede aanbod wordt onder andere geborgd door aandacht voor de drie doeldomeinen van onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. In de karakteristiek is beschreven hoe het leergebied mens en maatschappij in po en onderbouw vo bijdraagt aan die doeldomeinen, zoals beschreven in de

rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021). Belangrijk is te realiseren dat kerndoelen vaak bijdragen aan meerdere doeldomeinen, en dat de doeldomeinen ook niet geheel te scheiden zijn. Hieronder wordt de bijdrage van leergebied mens en maatschappij aan de afzonderlijke doeldomeinen beschreven.

Ten aanzien van kwalificatie stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen te onderwijzen in basiskennis en -vaardigheden, waarmee alle leerlingen hun potentieel kunnen realiseren en wat leerlingen nodig hebben voor toekomstige studies en de uitoefening van toekomstige beroepen."

Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit dat leerlingen in de volle breedte kennismaken met de samenleving waarin zij hun weg moeten vinden. Dit gaat om basale kennis over hier en elders, heden en verleden, de diversiteit in de samenleving, kennis over de organisatie van de samenleving, belangrijke processen en factoren. Voor leerlingen wordt dat zichtbaar in de omgeving van de school, waar zij kennismaken met beroepen, organisaties, structuren en maatschappelijke vraagstukken. Binnen het leergebied mens en maatschappij leren zij, naast basale kennis, ook denkwijzen die ze nodig hebben bij hun toekomstige studie of beroep.

Ten aanzien van socialisatie stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen bekend te maken en te verbinden met culturen, tradities en praktijken in de samenleving, waaronder democratische normen en waarden."

Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit dat leerlingen hun plek in de samenleving ontdekken en ontdekken wat zij kunnen bijdragen aan die samenleving. Ze maken kennis met een grote diversiteit aan individuen en groepen in de samenleving met uiteenlopende opvattingen, waarden, normen en belangen, en uiteenlopende levensbeschouwingen en maatschappelijke visies. Zo ontdekken leerlingen hun eigen positie ten opzichte van anderen en de maatschappij als geheel. Ook leren leerlingen over sociale competenties, en leren ze rekening houden met perspectieven van anderen. Kennis over culturen, tradities en praktijken in de samenleving draagt, behalve aan socialisatie, natuurlijk ook bij aan kwalificatie en persoonsvorming. De leerling ontdekt, door het verbinden aan de samenleving, mogelijkheden en perspectieven die diegene vormen als mens. Dit schetst weer mogelijkheden voor de leerling om zich verder te ontwikkelen met het oog op studie en beroep.

Ten aanzien van persoonsvorming stelt de rationale: "het onderwijs heeft de opdracht om leerlingen ervaringen te bieden die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld."

Voor het leergebied mens en maatschappij betekent dit dat leerlingen in contact met anderen en de samenleving meer en meer ontdekken wie zij zelf zijn als individu en als onderdeel van de samenleving. Door de omgang met de ander en de samenleving kijken zij als het ware continu in een spiegel, waardoor zij zichzelf beter leren kennen. Ze bouwen een breed palet aan kennis en vaardigheden op die het mogelijk maken eigen voorkeuren te ontdekken en ontwikkelen, van mogelijke maatschappelijke betrokkenheid tot invulling van vrije tijd of beroep.

Mens en maatschappij beoogt als leergebied de brede ontwikkeling van mensen tot maatschappelijk geletterde burgers. Daarbij wordt per definitie een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van elk van de drie doeldomeinen. En dat gebeurt vooral in samenhang, omdat het onderwerp van het leergebied de relatie is tussen mensen, groepen mensen en de samenleving.

Karakteristiek aan het leergebied is de focus op de samenleving en het samen leven van mensen en groepen daarin. Teamleden, leden van de advieskring en experts merkten ook op dat ze de naam van het leergebied (mens en maatschappij) minder passend vonden. De inhoud van het leergebied gaat primair over kennis van de samenleving, het samenleven van mensen en groepen mensen en de plaats van de leerling daarin. 'Maatschappij' heeft in dat opzicht een meer formele en institutionele lading, die minder goed past bij het karakter van het leergebied in het po en de onderbouw vo. Ook ontstaat er verwarring over de relatie met maatschappijleer, een vak in de bovenbouw. Daarnaast kan de nadruk nogal sterk liggen op de mens als individu, terwijl het gaat over de mens in relatie tot de omgeving. Die omgeving is de samenleving, maar ook het ecosysteem waarvan mensen deel uitmaken. In de doelen voor mens en maatschappij gebruiken wij consequent de term 'samenleving'. Alleen waar we het bijvoeglijk naamwoord nodig hebben, gebruiken we de term 'maatschappelijk', zoals bij 'maatschappelijke vraagstukken'.

De huidige planetaire uitdagingen voor de samenleving maken een meer holistische visie op het leergebied wenselijk. De kennis die leerlingen opdoen binnen mens en maatschappij gaat over henzelf in relatie tot anderen, en in relatie tot een samenleving in een complex van ecosystemen. Dit vraagt een zorgvuldige en verantwoordelijke omgang. Daarbij zijn niet alleen individuele belangen uitgangspunt, maar die van het hele ecosysteem waarvan de mens onderdeel is. Door een onderscheid te maken tussen enerzijds mens en samenleving (het leergebied mens en maatschappij), en anderzijds mens en natuur (het leergebied mens en natuur), kan de indruk ontstaan dat de samenleving geen relatie heeft met de natuur. Of dat er geen wisselwerking bestaat tussen de natuurlijke omgeving, de mens en de samenlevingen waarin mensen functioneren. Het doel van beide leergebieden is juist om de onderlinge

verwevenheid van mensen, samenlevingen en de ecosystemen waarin zij functioneren veel meer centraal te stellen. Zo doen leerlingen van nu kennis, vaardigheden en ervaringen op voor de grootste uitdagingen waarvoor de wereld staat: een nieuwe balans vinden tussen mens, natuur en samenleven.

Samenvattend komen de drie doeldomeinen op een evenwichtige wijze samen in het leergebied mens en maatschappij. Omdat het leergebied leerlingen wegwijs maakt in de samenleving, worden ze ingewijd in deze samenleving en doen ze belangrijke kennis en vaardigheden op voor vervolgopleidingen en beroepen. Door vanuit multiperspectiviteit naar de mens en de samenleving te kijken, ontwikkelt de leerling een eigen kijk op het geheel en de eigen plaats in dat geheel. Daarmee levert mens en maatschappij ook een belangrijke bijdrage aan de persoonsvorming van de leerling.

2.2.2 Interne samenhang van het leergebied

Mens en maatschappij legt in het vo een brede kennisbasis die in het vo verbreed en verdiept wordt. Dat betekent dat de domeinen in po en vo grotendeels overeenstemmen. Voor het vo is het domein mens en economie toegevoegd. In het vo wordt de kennisbasis verbreed door meer inhoudelijke kennis over de samenleving aan te bieden, en wordt de economische invalshoek belangrijker.

Binnen het leergebied bestaat er horizontale samenhang tussen de domeinen, omdat de denkwijzen uit het eerste domein toegepast worden binnen de contexten van de andere domeinen. Ook kunnen belangrijke inhouden van de domeinen, zoals macht, diversiteit en economie, langs de assen van ruimte en tijd elders en in andere tijden bestudeerd worden.

2.2.3 Externe samenhang van het leergebied

Mens en maatschappij biedt voor alle leergebieden relevante contexten, omdat het de samenleving en het samenleven van mensen als onderwerp heeft. Andersom gebruikt mens en maatschappij belangrijke vaardigheden uit andere leergebieden om met leerlingen aan de inhouden van het leergebied te kunnen werken: geletterdheid en gecijferdheid, burgerschapsvaardigheden en digitale vaardigheden, talige, kunstzinnige en lichamelijke expressie (Ağirdağ et al., 2021b).

Mens en maatschappij en burgerschap vullen elkaar aan. Mens en maatschappij biedt belangrijke kennis en vaardigheden over de samenleving en het samenleven van mensen en groepen mensen. Burgerschap focust op het handelingsperspectief van de leerling ten aanzien van de samenleving en het samenleven, vooral wat betreft democratische en maatschappelijke participatie.

Daarnaast is de relatie met het leergebied mens en natuur een belangrijke. Allereerst omdat de inhouden van het vak aardrijkskunde over beide leergebieden verdeeld zijn. Ten tweede omdat de vakken waaruit de leergebieden zijn samengesteld weliswaar vooral sociale of juist natuurlijke verschijnselen beschrijven maar opgebouwd worden rondom disciplinaire kennis, vaardigheden en ervaringen. Ten slotte omdat de vakken binnen beide leergebieden stoelen op eeuwenlange wetenschappelijke vaktradities, en vaak belangrijke bijdragen leveren aan de reflectie op en oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken. Daarom hebben teamleden van beide leergebieden aan doelen gewerkt, afgestemd op inhouden, begrippen, vaardigheden en formulering.

Tijdens het ontwikkelproces vond afstemming plaats tussen de teamleden van de vijf leergebieden onderling en curriculumexperts (ce's) van de vijf leergebieden onderling. Voor mens en maatschappij betrof het inhouden, zoals de plek van verkeer, erfgoed en sociale en emotionele ontwikkeling. Daarnaast bespraken ze de duiding en invulling van begrippen of vaardigheden die in meerdere leergebieden een rol vervullen, zoals cultuur, betekenisgeving of onderzoeken.

Daarnaast stemden de ce's van mens en maatschappij en mens en natuur veel onderling af over het raamwerk en de doelen. Vooral in het po is de knip tussen mens en natuur en mens en maatschappij nog geen bekende praktijk, en de wenselijkheid van deze opdeling wordt betwist. Daarom streefden de beide ontwikkelteams en hun ce's naar maximale afstemming en een zo eenduidig mogelijk curriculumvoorstel. Dit voorstel is weliswaar in twee leergebieden geordend, maar kan in de praktijk als één geheel worden uitgevoerd.

2.3 Toelichting op het raamwerk

Het raamwerk van mens en maatschappij is opgebouwd in een algemeen domein met denkwijzen, vraagstukken en de omgeving van de school als startpunt van het leergebied. Hierin zijn centrale inhouden beschreven die in de domeinen die volgen van toepassing zijn.

- De denkwijzen van het leergebied krijgen betekenis in de context van vakinhouden en helpen leerlingen basale concepten zoals continuïteit en verandering of multiperspectiviteit te begrijpen en toepassen.
- Maatschappelijke vraagstukken zijn belangrijke contexten waarin leerlingen verschillende vakkennis en vaardigheden van het leergebied combineren en kennismaken met de complexiteit van de samenleving.
- De omgeving van de school is een belangrijk startpunt waarin leerlingen deze eerste kennismaking en ervaringen opdoen.

De domeinen die volgen bevatten de vakinhouden van de vakken aardrijkskunde en geschiedenis. In het vo is hier het domein economie aan toegevoegd.

Het laatste domein, mens en samenleving, bevat inhouden die minder goed passen binnen de traditionele vakinhouden van de bovengenoemde vakken, maar die wel min of meer een vaste plek hebben in het curriculum en op de school. Ook deze inhouden worden toegepast binnen de breedte van het leergebied. Bijvoorbeeld de concepten invloed en macht of diversiteit spelen een rol in geografische, historische en economische verschijnselen. Ook sociale en emotionele ontwikkeling van de leerling komen aan bod, in combinatie met relationele en seksuele ontwikkeling. In het po is aan dit domein een doel over gedrag in het verkeer toegevoegd.

Verschillen raamwerk po en vo

De ordening van de kerndoelen in het raamwerk is opnieuw bezien, mede onder invloed van de aanvullende werkopdracht. Dat heeft geleid tot enkele aanpassingen. In het po zijn vier domeinen ingericht, waarbij het doel over de omgeving van de school van het vierde domein naar het eerste domein is verplaatst. Hiermee sluiten de leergebieden mens en natuur en mens en maatschappij beter op elkaar aan, omdat mens en natuur ook een doel over de omgeving van de school in het eerste domein heeft opgenomen. De domeinen mens en samenleving en mens en omgeving zijn samengevoegd tot één domein: mens en samenleving. Voor het vo is een nieuw domein gecreëerd: mens en welvaart, waarin de vakinhouden van economie helder herkenbaar geclusterd bij elkaar staan.

2.4 Toelichting op de definitieve conceptkerndoelen

Om beter te begrijpen welke keuzes zijn gemaakt ten aanzien van de doelen, inhouden en samenhang, geven we een korte toelichting per domein en de daaronder vallende doelen.

Vraagstukken en perspectieven (po 25 en vo 24)

Denkwijzen

Dit doel beschrijft denkwijzen die binnen het leergebied in de context van alle vakken een rol vervullen. De denkwijzen zijn voor een deel gebaseerd op de opbrengsten voor mens en maatschappij van curriculum.nu (Curriculum.nu, 2019), aangevuld met multiperspectiviteit en de operationalisering daarvan in perspectieven en invalshoeken. Het 'denken in betekenis' als denkwijze hebben wij vervangen door het onderzoeken van waarden en belangen die een rol

spelen in maatschappelijke gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen. Tot slot hebben we opgenomen dat leerlingen in het po ook nadenken over de samenleving in de toekomst, en in het vo over toekomstige ontwikkelingen (Beneker et al., 2018).

Vraagstukken in de samenleving

Dit doel beschrijft hoe leerlingen vanuit verschillende kennisinhouden, denkwijzen en perspectieven de complexiteit van vraagstukken kunnen bestuderen. De overkoepelende vraagstukken die specifiek binnen het leergebied mens en maatschappij spelen, zijn: duurzame ontwikkeling, historische herinnering en representatie, rechtvaardige verdeling en participatie en inclusie. Deze vraagstukken worden door het kerndoelenteam en de advieskring ondersteund, omdat ze min of meer overkoepelend zijn, een bepaalde urgentie hebben, er verschillende deelonderwerpen onder kunnen vallen en omdat ze – zoals we nu kunnen inschatten – voorlopig nog niet opgelost zullen zijn en dus voldoende toekomstproof zijn waardoor ze enige tijd 'mee' kunnen in het onderwijs.

In de samenleving verwachten we van volwassen burgers dat ze geïnformeerd zijn en zich een mening kunnen vormen over onderwerpen die een grote impact hebben op hun leven en dat van anderen (Curriculum.nu, 2019). Onder de paraplu van deze vraagstukken kunnen scholen op allerlei manieren maatschappelijke thema's en vraagstukken agenderen, zonder dat het curriculum in detail voorschrijft welke behandeld moeten worden.

Om deze vraagstukken te onderzoeken, gebruiken leerlingen denkwijzen (doel 25 po en 24 vo) gecombineerd met allerlei vakspecifieke vaardigheden van de MM-vakken. Voor onderzoek in het leergebied mens en maatschappij is het altijd belangrijk dat leerlingen relevante bronnen onderzoeken, rekening houden met verschillende perspectieven en belangen, en dat ze bij een vraagstuk verschillende oplossingsrichtingen verkennen en daarover in gesprek gaan met anderen.

Omgeving van de school

Met het doel omgeving van de school krijgt de omgeving een duidelijke plaats in het curriculum als object van leren. Het is dichtbij en biedt een scala aan inhoudelijke opstappunten die te verbinden zijn met inhouden uit de andere doelen van mens en maatschappij. De inhoud krijgt gestalte via geografische, historische, economische en sociale inhouden. Bij de schoolomgeving hoort ook de digitale wereld waar de leerlingen zich in begeven. Daarmee leren omgaan wordt geleerd in samenhang met het leergebied digitale geletterdheid.

Mens en ruimte (po 26 en vo 25)

De doelen ruimte binnen het leergebied mens en maatschappij kennen een gelijksoortige opbouw voor po en onderbouw vo. Het kerndoel wereldbeeld leert basale kennis over de wereld. Het gaat om de absolute ligging van plaatsen en de ligging van plaatsen ten opzichte van elkaar. Daarnaast gaat het om verschijnselen aan de aardoppervlakte, zowel natuurlijke verschijnselen als door de mens gemaakte structuren. Ook is er aandacht voor het gevoel dat een plaats oproept bij mensen. Het kerndoel aarde als leefomgeving laat zien hoe de mens en zijn omgeving elkaar beïnvloeden. Dit doel bij mens en maatschappij focust op wat de mens met de aarde doet en welke gevolgen dat heeft voor de natuurlijke omgeving.

De doelen ruimte zijn niet los te zien van de doelen ruimte bij mens en natuur. Daar worden de natuurlijke verschijnselen beschreven die een rol spelen aan het aardoppervlak en van invloed zijn op de leefomgeving van de mens. Dat gaat over alledaagse verschijnselen als het weer, maar ook over ontstaan van landschappen, de waterkringloop of geologische tijd.

In de onderbouw vo is een derde doel toegevoegd over ruimtelijke inrichting. Met dit doel wordt het denken over toekomstscenario's vormgegeven, en de ruimtelijke belangen die spelen in Nederland als het gaat om transities en keuzes die in de toekomst gemaakt moeten worden.

De inhoud van de doelen ruimte zijn afgeleid uit het Referentiekader Ruimte, een advies dat voortkomt uit de tussenfase na curriculum.nu.

Mens en tijd (po 27 en vo 26)

Het domein mens en tijd is voor po en vo gelijk opgebouwd. Het eerste doel maakt een koppeling tussen periodisering in tijdvakken of periodes en historische ontwikkelingen. Dit doel volgt de beschrijvingen van het Referentiekader Tijd (Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd, 2022). Het ontwikkelteam heeft enkele kleine wijzigingen voorgesteld in dit referentiekader. In samenspraak met de werkgroep die dit referentiekader ontwikkeld heeft, zijn de formuleringen van enkele ontwikkelingen aangepast.

Dit Referentiekader Tijd doet een voorstel voor de belangrijkste kennis die leerlingen in po en vo onderbouw moeten verwerven ten aanzien van historische ontwikkelingen in tijdvakken (zes in het po) en periodes (vijf in het vo). Het referentiekader doet een voorstel om de tien tijdvakken en de bijbehorende kenmerkende aspecten die uit 2001 stammen te vervangen en bij de tijd te brengen. Het beoogt een betere aansluiting op de praktijk, en het tegengaan

van overladenheid. Het tweede doel beschrijft de voor geschiedenis essentiële vakvaardigheden van chronologie en brongebruik en sluit daarmee aan bij vergelijkbare doelen in het huidige curriculum. Het derde doel beschrijft wat leerlingen moeten weten en kunnen met betrekking tot de doorwerking van het verleden in het heden. Hierbij ligt het voor de hand om erfgoed een plaats te geven (Driebergen et al., 2022).

De doelen voor geschiedenis beschrijven voornamelijk wat al gangbaar is in het huidige geschiedenisonderwijs. Ze bevatten inhoudelijke aanscherpingen wat betreft tijdvakken en ontwikkelingen, die herkenning in het veld zullen oproepen maar ook vragen om gewenning. Het doel over de doorwerking van het verleden operationaliseert historisch denken en redeneren. Dat doet het door betekenissen te geven aan historische ontwikkelingen waarvan de doorwerking in het heden gevoeld wordt, en die vaak leiden tot maatschappelijk debat.

Mens en welvaart (vo 27)

Economie speelt een belangrijke rol binnen onze samenleving. De economische inhouden zijn verdeeld in economische keuzes en economische systemen. In het po gaat het om het verkennen van de economische keuzes (zie hierna, po kerndoel 28a), waarna de systemen waarbinnen wij deze keuzes maken in het vo behandeld worden.

Bij het vo worden deze keuzes verder geanalyseerd en ook niet-rationele invloeden op deze keuzes worden meegenomen. Keuzes vinden plaats binnen het Nederlandse economische systeem. De economische keuzes en het economische systeem interacteren continu met elkaar en vormen de basis van het vak economie in de onderbouw vo. Overige inhouden, zoals duurzame ontwikkeling, machtsuitoefening en een rechtvaardige verdeling, spelen een belangrijke rol binnen de onderbouw van het schoolvak economie, maar zijn ondergebracht in andere doelen.

In paragraaf 2.4.1 gaan we aan de hand van een voorbeeld nader in op de differentiatie binnen de doelen over economie.

Mens en samenleving (po 28 en vo 28)

Economische keuzes (po 28a)

Dit doel bestaat voor een deel uit nieuwe inhouden voor het po en inhouden die in het huidige curriculum staan, bijvoorbeeld redzaam gedrag als consument, waarop financiële redzaamheid gebaseerd werd. Het voorstel om deze inhouden

geclusterd op te nemen als een doel over economie in het po werd breed gedragen door het team en de advieskring.

Samenleving (vo28a)

Het domein mens en samenleving begint voor vo met een kerndoel (vo 28a) over de samenleving. Achterliggend is een systeemtheoretische benadering van de samenleving. Met deze keuze wordt de samenhang vergroot met zowel doelen binnen mens en maatschappij als met het leergebied mens en natuur. In het eigen leergebied is 'systeem' een belangrijk begrip omdat het aansluit bij de denkwijzen (actoren en structuren), en binnen mens en natuur spelen de begrippen 'natuurlijke systemen', 'ecosystemen' en 'systeem Aarde' een belangrijke rol.

De inhoud van dit doel houdt ten slotte ook direct verband met de kerndoelen over ruimte en tijd, over invloed en macht, en over diversiteit. Door de samenleving te omschrijven als een sociaal systeem is het mogelijk om zaken als migratie, culturele waarden, conflicten en oorlogen in heden en verleden, en bijvoorbeeld vormen en de effectiviteit van samenwerking, van een onderliggende structuur te voorzien. Tegelijk kunnen de doelen afzonderlijk, op zichzelf, worden gelezen en begrepen.

Deze keuze is voorgelegd aan de advieskring en door hem bekrachtigd. Hoewel het doel een behoorlijk abstractieniveau kent, en daarom alleen geldt voor het vo, maakt het wel duidelijk waar het in het leergebied om draait: om maatschappelijke verschijnselen, processen en instituten die met elkaar in wisselwerking staan en draaien om en bevolkt worden door mensen.

Invloed en macht (po en vo 28b)

Dit doel beschrijft een belangrijk thema uit het leergebied. Met deze conceptkerndoelen worden verschillende vormen van machtsuitoefening op verschillende niveaus met verschillende actoren en structuren aan de orde gesteld. Macht en invloed zijn lastig te definiëren begrippen. Daarom is ervoor gekozen om, zeker voor het po, concrete uitingen van invloed en macht te verkennen. Voor het vo komt daar nog een relevant sociologisch aspect bij, namelijk het repressieve karakter van specifieke vormen van machtsuitoefening en de implicaties daarvan.

Met de keuze om het onderwerp machtsuitoefening uit te werken op het niveau van staatsvormen, overheden, instituties, bedrijven en media, verwachten we dat macht als thema kan landen binnen vakinhouden van geschiedenis, aardrijkskunde en economie, elk met eigen invalshoeken.

Diversiteit (po en vo 28c)

Dit doel beschrijft belangrijke kennis en vaardigheden die in de hedendaagse samenleving van leerlingen gevraagd worden ten aanzien van het verschijnsel diversiteit. Omdat diversiteit voorkomt op allerlei terreinen van de samenleving, op allerlei niveaus en ten aanzien van allerlei thema's, kozen we voor een ruime afbakening, gebaseerd op de diversiteitsgronden die in de Grondwet in artikel 1 worden opgesomd en de Canon Diversiteit van de Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam (website Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam, geraadpleegd 28-10-2024).

Kerdoelen hebben een wettelijk karakter, omdat zij zijn vastgelegd in een Algemene Maatregel van Bestuur (AMvB). In de afrondende fase (november 2025) heeft het ministerie van OCW ons een juridisch-technische aanwijzing verstrekt. Deze aanwijzing houdt in dat terminologie die in onderliggende regelgeving wordt gebruikt en rechtstreeks herleidbaar is tot hogere wetgeving (zoals sectorwetten of de Grondwet), niet mag afwijken van de terminologie die in die hogere wetgeving wordt gehanteerd.

Op basis van deze aanwijzing is de formulering van het betreffende doel in overeenstemming gebracht met de grondwettelijke terminologie. Daarmee sluit het doel nu aan bij de formuleringen die worden gebruikt in de burgerschapsopdracht (po 19B en vo 20B).

Om de aanwijzing op te volgen en tegelijkertijd recht te doen aan de oorspronkelijke bedoeling van dit doel is er voor gekozen om in de eerste bullet de formuleringen vanuit de aanwijzing en de Grondwet op te nemen en in een tweede extra bullet de onderdelen toe te voegen die recht doen aan de bredere bedoeling van dit doel. Hiermee is het maatschappelijke verschijnsel diversiteit, in de levens van scholen en leerlingen, dat door zowel het kerndoelenteam als de advieskring werd ondersteund nog zichtbaar.

Een van de terreinen waarop diversiteit als maatschappelijk verschijnsel zichtbaar is, is 'religie'. Omdat religie een onderdeel kan zijn van diversiteit, hebben we de inhoud 'geestelijke stromingen' uit de sectorwetten hier een plaats gegeven. In eerste instantie hadden we dit verbreed naar 'religie en levensbeschouwing', omdat er ook niet-religieuze levensbeschouwingen zijn. Op aanwijzing van OCW is in plaats hiervan nu dus 'godsdienst en levensovertuiging' opgenomen.

Het gewenste gedrag van leerlingen (inclusief handelen) is buiten de scope van dit doel gehouden en krijgt een plaats binnen burgerschap (respectvolle omgang

met diversiteit in de samenleving, burgerschap, po 19A en vo 18A; diversiteit in de samenleving po 20B en vo 19B).

Sociale en emotionele ontwikkeling (po en vo 28d)

Dit doel combineert verschillende inhouden uit de sectorwetten, de huidige kerndoelen en moties: sociale redzaamheid en emotionele ontwikkeling, en relationele en seksuele vorming. We hebben gekozen voor deze clustering omdat de inhouden sterk met elkaar samenhangen en in elkaars verlengde liggen. Voor dit doel is de vorm van een aanboddoel gekozen, omdat het gaat om aanbod dat de school verzorgt, passend bij de identiteit en pedagogische visie van de school.

De leerling leert omgaan met de eigen emoties en die van anderen, zoals het herkennen en verwoorden van en passend reageren op emoties. De sociale vaardigheden zijn vooral gericht op omgaan met jezelf en anderen, het bespreken en respecteren van wensen, grenzen en beperkingen, en passend gedrag in verschillende situaties. Relationele en seksuele ontwikkeling betreft basale kennis en passend gedrag ten aanzien van verliefdheid, verkering en seksualiteit. Ook recent onderzoek onderstreept het belang van structureel en doelgericht onderwijs over relationele en seksuele ontwikkeling in het po en in de onderbouw vo, naast de belangrijke rol van ouders en verzorgers in de relationele en seksuele opvoeding van kinderen en jongeren (Oldenhof et al., 2025). Het bevordert een positief zelf – en lichaamsbeeld, geeft hen meer zelfvertrouwen waardoor ze beter voor zichzelf kunnen opkomen, zorgt dat ze hun wensen en grenzen kunnen aangeven en die van anderen herkennen en respecteren en maakt hen weerbaarder tegen seksueel grensoverschrijdend gedrag. En ze leren respect te hebben voor diversiteit, zodat elk kind zichzelf kan zijn. Jongeren beginnen daarnaast over het algemeen later met seks en krijgen minder te maken met problemen als soa's en onbedoelde zwangerschap.

Omdat het hier om een aanboddoel gaat, blijven scholen aan zet om te bepalen welke inhouden zij willen behandelen binnen de thema's van dit doel. Dit doel hangt samen met de doelen po 31A en B en vo 32A, B, C, en D van mens en natuur waarin de kennisinhouden beschreven worden die bijdragen relationele en seksuele gezondheid.

Er was veel discussie over dit doel, binnen het team en de advieskring. Teamleden en advieskring onderschrijven het grote maatschappelijk belang van dit doel, maar stellen de terechte vraag of het beter te plaatsen is bij bijvoorbeeld burgerschap, omdat daar ook andere leergebiedoverstijgende doelen geformuleerd zijn. Deze feedback kwam ook terug uit de fase van beproeven. Omdat er in het ontwerp van het curriculum en de architectuur van

doelen geen rekening was gehouden met dit soort leergebiedoverstijgende inhoudelijke thema's en burgerschap vanuit strategische overwegingen heeft gekozen voor een eenvoudige en herkenbare afbakening van inhouden, handhaven we dit doel toch voor mens en maatschappij. In leerlijnen en handreikingen willen we manieren schetsen waarop scholen met sociale, emotionele en relationele en seksuele ontwikkeling aan de slag kunnen gaan, in relatie met burgerschap en met mens en natuur.

Verkeer (po 28e)

Binnen dit doel leren basisschoolleerlingen de belangrijkste regels en gedrag om veilig en verantwoord deel te kunnen nemen aan het verkeer in de rollen van voetganger, passagier of fietser. Dit doel is uitgebreid ten opzichte van het huidige curriculum, waar gedrag in het verkeer wordt voorgeschreven onder het doel van redzaam gedrag.

Het doel beschrijft de basale kennis en vaardigheden die een leerling aan het eind van groep 8 moet bezitten voor die naar het vo kan. Ook over dit doel was veel discussie, omdat het ver afstaat van de overige inhouden van het leergebied. Toch onderschrijven team en advieskring het belang van goede verkeerseducatie. Uit overwegingen van uitvoerbaarheid is ervoor gekozen om geen doel over verkeer op te nemen in het vo.

2.4.1 Keuzes in inhoud en opbouw

Als voorbeeld van keuzes die gemaakt zijn ten aanzien van inhoud en opbouw, geven we twee voorbeelden ten aanzien van economie en filosofie.

Een doel over economie in het po is een verandering ten opzichte van de set kerndoelen uit 2006. Het is belangrijk dat leerlingen die al jong financiële verplichtingen aangaan, leren over financiële geletterdheid. Het team heeft er daarom voor gekozen om de inhoud financiële redzaamheid uit 2006 te verbreden en in te bedden in een doel waarin leerlingen in het po kennis maken met basale economische keuzes. Met kennis over financiën, werk en inkomen, samenwerking, welzijn en welvaart, eigen gedrag en de impact van economische keuzes op de leefomgeving leren leerlingen betere afwegingen maken.

Voor het vo blijft dit een belangrijke kern. Daarom is het doel over economische keuzes ook voor vo in het curriculum opgenomen. Wel komen hier meer abstracte kennis en analytische vaardigheden aan bod. Het perspectief van eigen economische keuzes en keuzes in de directe leefomgeving wordt verbreed naar anderen en het niveau van de samenleving. Daarnaast maken leerlingen kennis met de rol in en het belang van economie voor de samenleving. Het betreft de interacties tussen huishoudens, organisaties en de overheid binnen de

Nederlandse economie, inclusief de rol van de Europese Unie en internationale handel.

Naast het eigen perspectief en de eigen ervaringen komen hier de vakinhouden van het schoolvak economie aan bod. Voor de herkenbaarheid in het veld is ervoor gekozen om de doelen voor vo te clusteren in een domein.

Om twee redenen zijn filosofische inhouden niet opgenomen in de set conceptkerndoelen. Ten eerste schrijven noch WPO, noch WVO voor om filosofische inhouden op te nemen in de set conceptkerndoelen. Ten tweede, en daarmee samenhangend, is filosofie geen (verplicht) vak binnen po of vo. Deze kwestie is in het kerndoelenteam en de advieskring aan de orde geweest, en gezamenlijk is besloten om geen expliciet filosofische inhouden op te nemen.

Desalniettemin spelen filosofische concepten en denkwijzen op de achtergrond een rol. Denk daarbij aan causaliteit, kennisconstructie (epistemologie); multiperspectiviteit, verdelingsvraagstukken, afweging van waarden en belangen (argumentatieleer, ethiek); de samenleving als sociaal systeem, macht en invloed, onderdrukking en verzet, samenwerking en arbeid (sociale filosofie); klimaatvraagstukken (milieufilosofie); cultuur en culturele waarden (cultuurfilosofie). Deze verwijzingen naar filosofische kennis en vaardigheden zijn van belang omdat filosofie weliswaar geen verplicht (keuze)vak is binnen het domein van de kerndoelen, maar wel wordt aangeboden op een aantal scholen voor po en onderbouw vo. Voor deze onderwijspraktijken leggen de genoemde elementen een kennisbasis waarop kan worden voortgebouwd.

2.4.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie

Binnen het samengestelde leergebied mens en maatschappij zijn belangrijke clusters van inhouden de schoolvakken aardrijkskunde, geschiedenis en economie. Deze vakgebieden kennen een vaste kern aan inhouden en vaardigheden die leerlingen moeten kennen en kunnen om een basaal niveau van maatschappelijke geletterdheid te bereiken. Deze kern ligt soms al decennia min of meer vast en in de loop van de tijd zijn de perspectieven op deze kern veranderd. In de aanloop van de actualisatie, als uitkomst van curriculum.nu, zijn voor aardrijkskunde en geschiedenis referentiekaders opgesteld, die (opnieuw) de kern van deze schoolvakken bepaalden. Deze referentiekaders liggen ten grondslag aan de geactualiseerde kerndoelen van mens en maatschappij. De inhouden uit het Referentiekader Ruimte (aardrijkskunde) zijn terecht gekomen in de kerndoelen mens en maatschappij en mens en natuur. Ze zijn niet letterlijk en een op een terug te lezen in de doelen, maar de ontwikkelteams hebben deze kaders wel geraadpleegd ter inspiratie en ter controle. Het Referentiekader Tijd (geschiedenis) is min of meer in z'n geheel terug te vinden in het doel over historische ontwikkelingen en de indeling in tijdvakken. Reden daarvoor is de relatief grote wijziging in de bepaling van de

kern: het aantal tijdvakken is teruggebracht (voor po en vo) en de kenmerkende aspecten zijn vervangen voor (minder) historische ontwikkelingen. Het kerndoelenteam heeft hierin voornamelijk het advies van werkgroep die het Referentiekader Tijd opstelde gevolgd. Ook zijn de canonvensters niet langer voorgeschreven. Hiermee zijn de kerndoelen voor aardrijkskunde en geschiedenis aangesloten op de meest recente inzichten van wetenschappers, lerarenopleiders en vakleerkrachten ten aanzien van de vraag wat de kern van de schoolvakken aardrijkskunde en geschiedenis is.

2.4.3 Doorlopende leerlijn

De kerndoelen mens en maatschappij geven, voor het eerst in de geschiedenis van kerndoelen in Nederland, vorm aan een doorgaande leerlijn van po naar vo. Die doorgaande leerlijn is zichtbaar in de ordening in domeinen, de onderwerpen van de doelen en de uitwerking van die doelen. In het po en vo zijn de domeinen hetzelfde, behalve dat in het vo het domein mens en welvaart is toegevoegd. Voor de onderwerpen in de doelen geldt dat deze grotendeels overeenstemmen, maar dat sommige onderwerpen aan het po voorbehouden zijn (verkeer) en andere aan het vo (ruimtelijke inrichting; economische systemen en samenleving). Waar de doelen in po en vo hetzelfde onderwerp behandelen, zijn er verschillen aangebracht tussen po en vo, passend bij de niveaus van het po en de onderbouw van het vo. Deze verschillen komen op drie manieren tot uiting: a. de inhouden zijn complexer geworden; b. de taak is complexer geworden; c. de inhouden én de taak zijn complexer geworden. Ter illustratie twee voorbeelden.

De formulering van de doelzin van kerndoel 25a (po) en 24a (vo) over de denkwijzen is bijna identiek voor po en vo. Er zit alleen een verschil in het tweede deel van de doelzin, waar het benoemen van waarden en belangen (po) complexer wordt door het afwegen van waarden en belangen (vo). In de uitwerking zie je vervolgens hoe dit doel voor het vo complexer wordt door meer inhouden toe te voegen en door de taak complexer te maken. Het grootste deel van de inhouden blijft staan, het gaat immers om denkwijzen waar leerlingen in het po mee leren werken, en die ze in het vo in complexere situaties leren toepassen. De uitbreiding gaat om denken in actoren en structuren, benoemen van contexten en oog krijgen voor de waarden en belangen van instituties. De taak wordt ook complexer doordat leerlingen niet alleen de waarden en belangen van mensen en groepen benoemen, zoals in het po, maar in het vo die ook afwegen (waarbij naast die van mensen en groepen ook die van instituties een rol spelen). De taak en de inhoud worden ten slotte samen complexer door van een leerling in het vo te vragen te redeneren over de samenleving van de toekomst *aan de hand van maatschappelijke ontwikkelingen*. Leerlingen redeneren niet alleen over samenlevingen van de

toekomst, ze passen daarbij ook kennis toe over actuele maatschappelijke ontwikkelingen.

Het tweede voorbeeld betreft doel 28b (po en vo) over invloed en macht. Het verschil in opbouw van po naar vo wordt al zichtbaar in de formulering van de doelzin. Waar de leerling in het po invloed en macht in de samenleving verkent, wordt van leerlingen in het vo gevraagd om inzicht te tonen in de werking en de gevolgen van invloed en macht. Dit betreft een complexere taak en een uitbreiding van de inhouden. In de uitwerking zie je dat terug in de handelingswerkwoorden en de inhouden. De toenemende complexiteit in de taak wordt zichtbaar in de gekozen handelingswerkwoorden, zoals analyseren en beschrijven (tegenover verkennen en benoemen in het po). Er worden ook meer inhouden toegevoegd: de invloed van burgers in verschillende staatsvormen, bij de overheden gaat het om het Koninkrijk der Nederlanden en de Europese Unie, de invloed die uitgaat van de uitgaat van culturele waarden en rolpatronen en hoe mensen en groepen zich tegen misbruik van macht en onderdrukking kunnen leiden tot verzet.

2.4.4 Aandacht voor samenhang

Samenhang in het curriculum van mens en maatschappij krijgt op verschillende wijze vorm. Bij de toelichting op de karakteristiek gaan we hier dieper op in (zie paragraaf 2.2.2). Ter illustratie noemen we hier de prominente plaats en het belang van de denkwijzen. De denkwijzen beschrijven manieren van denken die helpen om maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken te analyseren en begrijpen. Zoals ze in het doel denkwijzen zijn beschreven, kunnen ze op alle vakinhouden van het leergebied toegepast worden. Binnen de context van die vakken kunnen ze een meer vakspecifieke benaming en invulling krijgen, maar de denkwijzen kunnen binnen het geheel van het leergebied ingezet worden en betekenis krijgen. Leraren en leerlingen krijgen hiermee dus gereedschappen in handen die ze binnen de context van verschillende vakken kunnen toepassen op verschijnselen en vraagstukken. Deze kunnen vervolgens heel vakspecifiek zijn (bijvoorbeeld de verklaring van oorzaken en gevolgen van een historische gebeurtenis) of heel vakoverstijgend en samenhangend (bijvoorbeeld meerdere perspectieven ontwikkelen op een maatschappelijk vraagstuk).

2.5 Toelichting op leergebiedoverstijgende kwaliteitseisen

In de werkopdracht is een aantal kwaliteitseisen benoemd die in de kerndoelen terug moeten komen. In eerdere paragrafen is een deel daarvan al aan de orde geweest, namelijk de doeldomeinen, ontwerpruimte en opbouw van de doelen. De overige eisen volgen hier.

2.5.1 Verbindende vaardigheden

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie voor vaardigheden: *een vaardigheid is een vermogen om door middel van denken en handelen op basis van bepaalde kennis problemen op te lossen of taken adequaat uit te voeren*. Vaardigheden zijn dus altijd gebaseerd op kennis. Dat betekent dat vak- of leergebiedvaardigheden zijn gebaseerd op vak- of leergebiedkennis.

Niet alle vaardigheden zijn uniek voor één leergebied. Deze vaardigheden noemen we dan ook geen vakvaardigheden, maar verbindende vaardigheden. In de kerndoelen mens en maatschappij zijn ook verbindende vaardigheden opgenomen. Van de verschillende categorieën verbindende vaardigheden gaat het met name om:

1. *Leervoorwaardelijke vaardigheden: vaardigheden die betrekking hebben op de communicatieve, cognitieve, sociale en samenwerking betreffende aspecten van het proces van leren.*

Deze vaardigheden zijn zichtbaar in de kerndoelen po/so 28D en v(s)o 28C over sociale ontwikkeling, en po/so 28E over verkeer. Leerlingen bereiken deze doelen niet zonder gebruik te maken van de inzichten van hun medeleerlingen.

Mens en maatschappij is niet alleen een leergebied waarbinnen de leerlingen werken aan de ontwikkeling van hun eigen sociale vaardigheden. Ook de sociale vaardigheden als zodanig zijn een onderwerp. Met name in het doel over de sociale en emotionele ontwikkeling van leerlingen staat het sociale leren van leerlingen centraal. Dit is inclusief het leren over sociale relaties en over relationele en seksuele ontwikkeling.

Binnen mens en maatschappij is het verder van belang dat leerlingen in de context van dit doel leren samenwerken met hun medeleerlingen. Samenwerken is niet alleen een belangrijke vaardigheid voor hun verdere schoolloopbaan, vervolgopleidingen en beroepscontexten, het verschaft leerlingen ook zelfinzicht.

Sociaal gedrag van leerlingen komt op het niveau van de uitwerking bij verschillende doelen aan bod, zoals bij de doelen over verkeer en diversiteit.

Ten slotte vraagt een aantal conceptkerndoelen leerlingen betekenissen toe te kennen aan verschijnselen, of te reflecteren op betekenissen. Ook betekenisgeving is (deels) een sociaal proces. Zie hiervoor bijvoorbeeld kerndoelen po/so 25A en v(s)o 26A over wat geografen 'sense of place' noemen.

2. *Denkvaardigheden: vaardigheden die betrekking hebben op analytisch, kritisch of creatief denken.*

Deze vaardigheden zijn zichtbaar in de meeste conceptkerndoelen. In het geheel van de conceptkerndoelen van Mens en maatschappij zijn verschillende patronen te onderscheiden.

Een eerste patroon combineert analytisch denken met kritisch denken. We vinden het belangrijk dat leerlingen informatie zorgvuldig vergelijken (analytisch denken) en vervolgens het belang van de verschillende elementen wegen (kritisch denken). Zie bijvoorbeeld doel v(s)o 24A. De analytische en kritische denkvaardigheden zijn door het hele leergebied heen uitgewerkt. Om maatschappelijke verschijnselen te kunnen begrijpen, gebruiken leerlingen allerlei analytische denkvaardigheden. Bijvoorbeeld denken in oorzaken en gevolgen, verschillen en overeenkomsten, schaalniveaus et cetera. Om verschijnselen te beoordelen, gebruiken leerlingen kritische denkvaardigheden, zoals evalueren, beoordelen et cetera. Daarom sturen de gekozen handelingswerkwoorden bij de uitwerkingen van de doelen op verschillende plekken op zowel analyse als evaluatie ten aanzien van maatschappelijke verschijnselen.

Een tweede patroon combineert analytisch denken met creatief denken, zoals in conceptkerndoelen po/so 27C en 28C, en ook in v(s)o 25A, 26B en 28D. In deze doelen vormen de analyses de opmaat naar creatieve verwerking van de informatie. In dit leergebied gaat het dan met name om het creëren van betekenissen en het ontwerpen van scenario's. Hiermee komt het interpretatieve en toegepaste karakter van mens en maatschappij in de doelenset naar voren.

3. *Samengestelde vaardigheden: vaardigheden die betrekking hebben op complexe situaties zoals bij onderzoeken, ontwerpen of loopbaanvaardigheden.*

Deze komen ook door het hele leergebied heen aan de orde, maar vallen sterk op, met name waar leerlingen aan de hand van de denkwijzen binnen het leergebied onderzoek doen naar maatschappelijke verschijnselen (po/so 25A en v(s)o 24A) of oplossingsrichtingen formuleren voor maatschappelijke vraagstukken (po/so 25B en v(s)o 24B) en deze vervolgens presenteren. Voor het domeinspecifieke leren binnen Mens en samenleving vinden we het belangrijk dat leerlingen in de context van de school ervaringen opdoen met complexe maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken die veel impact hebben op allerlei terreinen van het dagelijks leven. Denk aan werk, inkomen,

politiek, beleid, vrijetijdsbesteding enzovoort. In de conceptkerndoelen is er, meer impliciet, ook aandacht voor loopbaanvaardigheden en -perspectieven in het conceptkerndoel over economische keuzes (po) en de omgeving van de school (po/so en v(s)o) (po/so 28A, 25C en v(s)o 24C).

2.5.2 Diversiteit

De werkopdracht stelt het volgende: "de kerndoelen doen recht aan de diversiteit in de samenleving (diversificatie) door de keuze van inhouden, perspectieven bij die inhouden en de formulering / het gebruik van begrippen in kerndoelen."

1. Ten aanzien van de keuze van inhouden heeft het kerndoelenteam van leergebied mens en maatschappij nagedacht over allerlei facetten van het maatschappelijk verschijnsel diversiteit, dat zo'n centraal concept is in het leergebied dat er een kerndoel aan gewijd is. Daarbij is ervoor gekozen om vanuit het perspectief van diversiteit de volgende inhouden een plek te geven:
 - Meer aandacht voor diversiteit aan inhouden (bijvoorbeeld over het Koninkrijk der Nederlanden in plaats van enkel Nederland, slavernijverleden, koloniaal verleden en migratiegeschiedenis) en voor perspectieven op deze inhouden (zoals multiperspectiviteit, betekenisgeven aan verschijnselen, doorwerking van het verleden, aandacht voor de rol van waarden, normen, gebruiken, maar ook belangen in de samenleving).
 - Aandacht voor kennis over sociale processen, waarbij mensen en groepen mensen door middel van vooroordelen, stereotypering en discriminatie worden weggezet en uitgesloten.
 - Aandacht voor ervaringen van de leerling in de eigen leefomgeving, waarin culturele en sociale verschillen een belangrijke rol spelen.
 - Aandacht voor diversiteit in de Nederlandse samenleving, met daarbij kennis over belangrijke zaken waarin mensen van elkaar verschillen, en over de Grondwet die discriminatie op grond van deze verschillen afwijst.
2. Mens en maatschappij beschrijft diversiteit als maatschappelijk gegeven. Het verschijnsel doet zich door het hele leergebied heen gelden en is daardoor op verschillende niveaus uitgewerkt. Allereerst is het verschijnsel in een kerndoel uitgewerkt, waardoor het zichtbaar wordt als een centrale inhoud van het curriculum voor mens en maatschappij. Daarnaast doen de gekozen inhouden binnen de verschillende vakgebieden recht aan de vele vormen van diversiteit in de maatschappij.

Dit is onder meer zichtbaar in de volgende domeinen: kennis over kolonisatie en dekolonisatie; het slavernijverleden van Nederland; migratie en migratiegeschiedenis (domein mens en tijd po/so 27a en 27c; v(s)o 26a en 26c); levensbeschouwelijke en culturele diversiteit; inclusie en uitsluiting zoals racisme, discriminatie, misogynie, antisemitisme en moslimhaat (domein mens en samenleving po/so 28c; v(s)o 28c).

Diversiteit in onderwerpen was een belangrijk gesprekspunt in de afstemming met de advieskring. Ook ging het team hierover in gesprek met de expert Miguel Heilbron.

Het kerndoelenteam mens en maatschappij heeft ervoor gekozen om expliciet ruimte te bieden aan meerdere perspectieven op inhouden bij alle kerndoelen, door multiperspectiviteit tot kernbegrip van het leergebied te kiezen. De gekozen invulling ervan is gelaagd: met 'perspectieven' bedoelen we de vele perspectieven van mensen in de samenleving waarmee de leerling kennismaakt, inclusief het eigen perspectief. Het gaat daarnaast om 'invalshoeken': dit zijn disciplinaire perspectieven, waarmee de leerling vanuit vakkennis en -vaardigheden leert omgaan met vraagstukken binnen het leergebied. Ook gaat het om maatschappelijke perspectieven, waarin de verschillende disciplinaire perspectieven samenkomen en leerlingen bouwstenen krijgen aangereikt om om te gaan met complexe maatschappelijke vraagstukken. Ten slotte gaat het ook om de verschillende invalshoeken binnen en tussen vakken.

Het kerndoelenteam mens en maatschappij ziet diversiteit als een maatschappelijk gegeven, waar vanuit vele perspectieven naar gekeken kan worden: persoonlijke ervaringen en overtuigingen van mensen. Bij de invalshoeken gaat het dan om disciplinaire perspectieven zoals het ruimtelijk of geografisch perspectief; maar ook maatschappelijke perspectieven, zoals sociaal of economisch, politiek of levensbeschouwelijk. Dit komt binnen alle kerndoelen aan bod.

3. Het kerndoelenteam mens en maatschappij hield ook rekening met diversiteit in de samenleving als het gaat om begrippen en formulering in de conceptkerndoelen. Voor leergebied mens en maatschappij is in het bijzonder nagedacht over enkele begrippen.

Allereerst het begrip diversiteit zelf, dat een centrale rol speelt in het leergebied en het denken over het leergebied. Daarnaast verwijzen doelformuleringen vaak naar verschillende perspectieven, die daarmee vormen van diversiteit erkennen. Bij maatschappelijke vraagstukken worden kennis en vaardigheden van leerlingen gevraagd, maar worden geen houdingen voorgeschreven.

De samenleving en de cultuur worden als dynamisch voorgesteld, waarin de leerling mogelijkheden heeft tot voegen en vormen.

2.5.3 Inclusiviteit

Het uitgangspunt is dat de kerndoelen haalbaar zijn voor zo veel mogelijk leerlingen. In de werkopdracht is gesteld dat in de doelformulering ook rekening gehouden moest worden met de haalbaarheid voor leerlingen met specifieke onderwijsbehoeften. Voor leerlingen met een ander perspectief zijn functionele conceptkerndoelen ontwikkeld.

De klankbordgroep specifieke onderwijsbehoeften gaf met die bril op ook twee keer grondig feedback op de conceptkerndoelen. Hiervan zijn zo veel mogelijk suggesties verwerkt.

In het algemeen herkende de klankbordgroep de keuzes met betrekking tot de inhouden van mens en maatschappij en onderschreef het belang daarvan voor so en vso. De klankbordgroep deed verder een aantal suggesties die onverkort zijn overgenomen. In het kader van de karakteristiek betroffen deze suggesties: (1) herformuleringen om het taalgebruik in het algemeen inclusiever te maken (*alle leerlingen, een grote verscheidenheid aan mensen*), en (2) herformuleringen om het taalgebruik jegens specifieke groepen leerlingen inclusiever te maken (woorden als 'denkruimte', 'betrokkenheid op andere mensen' zijn minder betekenisvol voor mensen die minder cognitief vaardig zijn of minder empathisch zijn); de toevoeging van de frase 'vanuit betekenisvolle en passende contexten' om zo meer ruimte te bieden aan alle leerlingen die leren op basis van de geactualiseerde doelenset.

Wat betreft de set conceptkerndoelen betroffen de suggesties van de klankbordgroep het kiezen voor, terughoudend te zijn met of juist vermijden van, specifieke handelingswerkwoorden. Ook was er de suggestie een onderlegger te maken met extra uitleg voor leerlingen met specifieke leerbehoeftes

2.5.4 Taaldenkfuncties

Bij de kerndoelen hanteren we de volgende definitie voor geletterdheid: *Het vermogen om te lezen, te schrijven en informatie te begrijpen en doelgericht te gebruiken.* In de doelformuleringen gaat het om het maken van de koppeling tussen talige kennis en vaardigheden enerzijds en vakinhouden anderzijds. Meer specifiek gaat het daarbij om taaldenkfuncties, die in doelformuleringen de verbinding zichtbaar maken tussen de talige en cognitieve handelingen van leerlingen.

Er wordt gesproken van taaldenkfuncties wanneer je taal gebruikt om denkstappen onder woorden te brengen. Bijvoorbeeld om te beschrijven of benoemen (eenvoudigere taaldenkfuncties), of om te vergelijken, redeneren of concluderen (meer complexe taaldenkfuncties).

Taaldenkfuncties worden beschreven door een specifieke set aan handelingswerkwoorden: werkwoorden die een handeling uitdrukken en die een talig en cognitief aspect in zich dragen. Denk aan werkwoorden als 'verklaren', 'benoemen' en 'vergelijken'. Deze handelingswerkwoorden geven aan welke denkstappen leerlingen uitvoeren en hoe die denkstappen als handelingen zichtbaar worden in hun taal(gebruik).

Binnen mens en maatschappij hebben we in de doelformuleringen gebruikgemaakt van de volgende vier hoofdfuncties: (1) beschrijven (een zaak of gebeurtenis specificeren of classificeren); (2) verklaren (een gebeurtenis uitleggen en interpreteren); (3) betogen (een stelling beargumenteren), en (4) beschouwen (een kwestie vanuit verschillende perspectieven onderzoeken). De categorieën waarop deze hoofdfuncties en de daaronder vallende handelingswerkwoorden behoren, zijn: feitelijk en waarderend.

Dit alles is zichtbaar op het niveau van de handelingswerkwoorden in de verschillende kerndoelen. De eerste hoofdfunctie, beschrijven, is terug te vinden in de handelingswerkwoorden beschrijven, benoemen, vergelijken, weergeven en verwoorden en bijvoorbeeld in kerndoelen po/so 25A, 26AB, 27ABC, 28ABC; v(s)o 24AC, 25ABC, 26AC, 27AB, 28ABC.

De tweede hoofdfunctie, verklaren, is zichtbaar in de handelingswerkwoorden redeneren, uitleggen, verbanden leggen, verklaren en voorspellen. Bijvoorbeeld in de kerndoelen po/so 25AB, 26AB, 27BC, 28C zijn deze gebruikt, evenals in kerndoelen v(s)o 24AB, 25AB, 26BC, 28C.

De derde hoofdfunctie, betogen, komt naar voren in de handelingswerkwoorden selecteren, oordeel geven, evalueren, onderbouwen, standpunt innemen. Zie kerndoelen v(s)o 24AB en 25BC voor voorbeelden.

De vierde hoofdfunctie ten slotte, beschouwen, is terug te vinden in de handelingswerkwoorden waarden en reflecteren. Kerndoelen v(s)o 2 en 3 tonen het gebruik van deze hoofdfunctie. Beschouwen in de zin van het onderzoeken van een kwestie vanuit meerdere perspectieven is terug te vinden in kerndoelen po/so 25B, 27C en 28AB; v(s)o 24A, 25C, 26C, 27B en 28A.

Hiermee laten we zien dat er verbanden zijn tussen enerzijds de domeinkennis op het gebied van maatschappelijke verschijnselen, economische instituten en analyses, cultuur, religie en levensbeschouwing, ruimte en ruimtelijke inrichting, periodisering, tijd en tijdbesef en anderzijds de procedurele kennis ten aanzien van de denkwijzen. De koppelingen worden steeds gemaakt door de handelingswerkwoorden (zie hierboven) die het denken inhoudelijk richten, en die tegelijkertijd de vaardigheden aanwijzen die handen en voeten geven aan de maatschappelijke geletterdheid die centraal staat in dit leergebied.

2.5.5 Digitale geletterdheid

Mens en maatschappij is een voor de hand liggende context waarin leerlingen ervaringen opdoen met digitale geletterdheid. Het gaat dan om het gebruik van denkwijzen, waarmee leerlingen kritisch maatschappelijke verschijnselen en vraagstukken leren analyseren. Om multiperspectiviteit te ontwikkelen, gebruiken leerlingen verschillende bronnen, waaronder digitale. Dit draagt bij aan de ontwikkeling digitale geletterdheid. De rol van digitale media binnen de context van verschillende vakken komt voorbeeldmatig aan bod in de illustraties die bij de kerndoelen zijn ontwikkeld. Ten slotte vraagt het doel over de omgeving van de school expliciet aandacht voor de virtuele schoolomgeving waarin leerlingen leren, bestaande uit software en applicaties, maar ook games en sociale platforms waarin leerlingen met elkaar, hun leraren, ouders en/of verzorgers met digitale informatie en toepassingen leren omgaan en gebruiken.

2.5.6 Loopbaanontwikkeling en -begeleiding

Om richting en sturing te kunnen geven aan de eigen loopbaan, is het van belang dat leerlingen een goed zelfbeeld ontwikkelen. Leerlingen moeten zelf ontdekken waar hun talenten, eigenschappen en interesses liggen. Dit proces vindt plaats in interactie met de omgeving. Leerlingen doen die ontdekkingen door in of buiten de schoolse situatie ervaringen op te doen en het gesprek hierover aan te gaan. Omdat leerlingen in de gelegenheid moeten zijn om in dialoog te treden met een breed netwerk (Kuijpers & Scheerens, 2006), is het belangrijk dat ze daar toegang toe hebben.

In de werkopdracht staat: "Loopbaanleren/LOB-vaardigheden krijgt in de (...) leergebieden een passende plek als ervaringsdoelen in po en onderbouw vo."

LOB wordt vaak uitgewerkt in vijf competenties: kwaliteitenreflectie, motievenreflectie, werkexploratie, loopbaansturing en netwerken (Kuijpers, 2003). Het is van belang dat leerlingen verbanden kunnen leggen met hun motieven en kwaliteiten en de wereld om hen heen.

Het leergebied mens en maatschappij biedt in de breedte van kennismaking met de samenleving een brede oriëntatie op mogelijkheden voor loopbanen, opleidingen en beroepen. Binnen de doelen van het leergebied besteden enkele uitwerkingen expliciet aandacht aan competenties van LOB: kwaliteiten- en motievenreflectie vindt plaats in de context van sociale en emotionele ontwikkeling, diversiteit en betekenisgeving. Werkexploratie en loopbaansturing vinden plaats binnen contexten als werk, beroepen, opleidingen en inkomen. Netwerken komt aan bod binnen de context van sociale interacties, leefomgeving en omgeving van de school.

In de conceptkerndoelen worden verschillende manieren verkend om in levensonderhoud te voorzien. Welke opleidingen, beroepen en economische activiteiten zijn er binnen en buiten de omgeving van je school? Naast deze werkexploratie is er ook aandacht voor de motievenreflectie. Door kennis over de samenleving en verschillende perspectieven te verkennen, wordt ook de eigen identiteit verder ontwikkeld.

2.5.7 Moties Tweede Kamer, huidige kerndoelen en sectorwetten

Bij het vaststellen van inhoud van het leergebied is gekeken naar moties van de Tweede Kamer zoals die in de werkopdracht staan beschreven. Daarnaast is gekeken of inhoud uit de huidige kerndoelen die gebaseerd zijn op eerdere moties, en inhoud uit sectorwetten, een plek konden krijgen binnen het leergebied. Het gaat om:

- Racisme: 533 Van den Hul e.a.;
- (Anti-)Discriminatie: 248 Azarkan; 30950-196 Jetten en Azarkan; 533 Van den Hul e.a.;
- Antisemitisme, Holocaust: 248 Azarkan;
- Slavernijverleden;
- Koloniaal verleden/koloniale geschiedenis Nederlands-Indië: 533 Van den Hul e.a.; 20454-142 Renkema;
- Migratiegeschiedenis 533 Van den Hul e.a.;
- Mensenrechten: 30950-196 Jetten en Azarkan;
- Moslimhaat: 248 Azarkan;
- Sociale redzaamheid, waaronder verkeersveiligheid: 35591-9 Lacin;
- Seksuele diversiteit/seksuele weerbaarheid: 30420-345 Van Dijk e.a.;
- Duurzaamheid (kennis en gedrag): 529 Van Raan; 31293-369 Westerveld; 34000-46 Ouwehand e.a.;
- Democratie en rechtsstaat (vo): 35352-20 Rog en Van Meenen;
- Mediawijsheid.

Kenmerkend voor de maatschappelijke thema's is dat deze inhouden waardegeladen kunnen zijn en er meerdere perspectieven op kunnen zijn. Daarbij kan er sprake zijn van mogelijke handelingsalternatieven die leerlingen al dan niet kunnen toepassen in hun eigen leven. Naast 'weten' kan het dus ook gaan om 'handelen'.

Veel van deze maatschappelijke thema's hebben expliciet en impliciet een plaats gekregen binnen de doelen en uitwerkingen van mens en maatschappij. De thema's zijn geordend aan de hand van overkoepelende begrippen of begrippenparen. Vanwege de beperkte ontwerpruimte, hebben we de overkoepelende begrippen expliciet opgenomen in de doelen of de uitwerkingen (wettelijk voorgeschreven curriculum). Waar dat niet het geval was, zijn de thema's benoemd bij de toelichtingen (niet wettelijk voorgeschreven curriculum) en opgenomen in de omschrijving van begrippen in de begrippenlijst.

Maatschappelijke thema's kunnen betrekking hebben op een enkel leergebied, maar inhouden kunnen ook leergebiedoverstijgend zijn. In deze paragraaf geven we aan welke maatschappelijke thema's onderdeel zijn van de kerndoelen mens en maatschappij en hoe die zijn uitgewerkt.

Duurzame ontwikkeling is een voorbeeld van een leergebiedoverstijgend thema waarvan inhouden onderdeel zijn van het leergebied mens en maatschappij. Duurzame ontwikkeling kan dan ook alleen worden begrepen vanuit een multidisciplinaire benadering. Bij het leergebied mens en maatschappij kijken we vooral naar de impact van klimaatverandering en verlies van soorten en kwetsbare ecosystemen op de samenleving, en de mogelijkheden die (groepen) mensen hebben om hiermee om te gaan of het te veranderen.

In kerndoel po 25b en vo 24b is aandacht voor duurzame ontwikkeling. Bij de uitwerking in de eerste bullet wordt het vraagstuk van duurzame ontwikkeling expliciet benoemd. Dit leergebiedoverstijgende, multidisciplinaire vraagstuk biedt scholen de ruimte om met allerlei actuele en concrete vraagstukken aan de slag te gaan, die te verbinden zijn met dit overkoepelende vraagstuk. De diverse perspectieven op dit vraagstuk liggen niet vast in de kerndoelen, maar maken deel uit van het onderzoek dat de leerling naar het vraagstuk uitvoert. De leerling maakt gebruik van invalshoeken van het leergebied mens en maatschappij, zoals aardrijkskunde en economische inhouden. Maar er is ook een relatie met mens en natuur, waarmee afstemming heeft plaatsgevonden. Daarnaast komt de leerling in aanraking met perspectieven op het vraagstuk door het onderzoeken van perspectieven van mensen en groepen mensen. Hierbij komt de leerling verschillende waarden en belangen op het spoor die een rol spelen binnen het vraagstuk.

Kenmerkend voor maatschappelijke thema's is ook dat er vaak een handelingsperspectief van leerlingen in wordt betrokken. Bij duurzame ontwikkeling onderzoekt een leerling ook oplossingsrichtingen voor duurzaamheidsvraagstukken. Hierbij speelt het afwegen van waarden en belangen en het nadenken over de impact van keuzes een rol. In de presentatie van deze oplossingsrichtingen is ook ruimte voor de betrokkenheid van de leerling zelf.

Naast duurzame ontwikkeling krijgen ook andere maatschappelijke thema's binnen mens en maatschappij een plek in kerndoel po 25b en vo 24b. Het gaat hierbij om: historische herinnering (po) en representatie (vo); rechtvaardige verdeling; participatie en inclusie. Deze overkoepelende vraagstukken bieden scholen de ruimte om met allerlei actuele en concrete vraagstukken aan de slag te gaan, die te verbinden zijn met deze overkoepelende vraagstukken.

Ook hier liggen de perspectieven op deze vraagstukken niet vast, maar maken deel uit van het onderzoek dat de leerling naar het vraagstuk uitvoert. De leerling maakt gebruik van verschillende invalshoeken van het leergebied mens en maatschappij, zoals aardrijkskundige, historische of economische inhoud. Daarnaast onderzoekt de leerling perspectieven van mensen en groepen mensen. Hierbij komt de leerling verschillende waarden en belangen op het spoor die een rol spelen binnen het vraagstuk. De leerling onderzoekt ook oplossingsrichtingen voor de vraagstukken. Hierbij speelt het afwegen van waarden en belangen en nadenken over de impact van keuzes een rol. In de presentatie van deze oplossingsrichtingen is ook ruimte voor het handelingsperspectief van de leerling zelf.

Om deze maatschappelijke thema's te kunnen plaatsen in de context van de samenleving, hebben leerlingen een stevige basis in maatschappelijke geletterdheid nodig. Het ontwikkelteam koos ervoor een sterke nadruk te leggen op deze geletterdheid, en de plaats van de maatschappelijke thema's binnen het geheel van het curriculum van mens en maatschappij beperkt te houden.

Daarbij gelden twee overwegingen. Ten eerste is de lijst van maatschappelijke thema's ingegeven door een bepaalde actualiteit en kan de vraag gesteld worden wat de actualiteitswaarde van de thema's in de nabije en verdere toekomst is. Het lijkt daarom belangrijker de thema's te verbinden met basale maatschappelijke geletterdheid. Op die manier hebben leerlingen ook in de toekomst baat bij de kennis en vaardigheden die zij bij mens en maatschappij hebben aangeleerd, in relatie tot toekomstige actuele maatschappelijke thema's en vraagstukken. Ten tweede koos het team voor een evenwichtig curriculum, waarin niet alleen van de leerling van nu verantwoording gevraagd wordt over

zwarte bladzijden uit het verleden of hedendaagse misstanden. Bewustzijn van maatschappelijke misstanden in heden en verleden wordt van alle burgers van Nederland gevraagd. Deze claims mogen dus niet alleen bij het onderwijs en toekomstige generaties worden neergelegd.

Onder de thema's duurzame ontwikkeling, historische herinnering en representatie, rechtvaardige verdeling, participatie en inclusie vallen inhoudend uit allerlei doelen van het curriculum voor mens en maatschappij. Hieronder sommen we op met welke verschijnselen of ontwikkelingen uit de domeinen mens en ruimte, mens en tijd, mens en economie (vo) en mens en samenleving gewerkt wordt aan deze vraagstukken.

Onder duurzame ontwikkeling vallen de thema's: de wisselwerking tussen menselijk gebruik van de aarde en de natuurlijke omgeving; klimaatverandering; klimaatadaptatie en mitigatie; grondstoffenwinning en -gebruik, productie, afval en transport; de gevolgen van consumptie en productie.

Onder historische herinnering en representatie vallen de thema's: koloniale geschiedenis en slavernijverleden; dekolonisatie van de voormalige koloniën, waaronder Indonesië, de Nederlandse Antillen en Suriname; migratiegeschiedenis; racisme; antisemitisme; Holocaust; migratiegeschiedenis.

Onder rechtvaardige verdeling vallen: ongelijke verdeling van middelen en mogelijkheden; verschillen in sociaaleconomische status; claims op ruimte en ruimtegebruik; gevolgen van consumptie en productie voor jezelf en andere mensen; macht en invloed; verhouding tussen overheden en burgers; onderdrukking en verzet.

Onder participatie en inclusie vallen de thema's: racisme en discriminatie; mogelijkheden en beperkingen; samenwerken; onderdrukking en verzet.

3. Slotopmerkingen en adviezen

3.1 Impuls voor het leergebied

In paragraaf 2.1 van dit toelichtingsdocument hebben we de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen genoemd die in de startnotitie beschreven staan en die het uitgangspunt vormden voor de bijstelling van de kerndoelen voor het leergebied mens en maatschappij. Het team denkt met de geactualiseerde set een antwoord te hebben gegeven op deze uitdagingen.

Met deze set kerndoelen maakt het onderwijsveld voor het eerst kennis met een samenhangende set doelen van inhoud die tot nog toe vooral als losse vakken een plaats kenden in het onderwijs. Alleen dat al is een mijlpaal te noemen, waarvan het team zich zeer bewust is. Het team is dan ook erkentelijk voor het voorbereidende werk van curriculum.nu, dat voor het eerst op landelijk niveau inhoud, ervaringen, kennis en vaardigheden samenhangend heeft beschreven.

Met deze set wil het team een curriculair antwoord geven op de uitdagingen die in de startnotitie zijn genoemd. Allereerst is het gelukt om in een relatief kleine set met onderscheiden doelen recht te doen aan de breedte van inhoud uit de verschillende vakgebieden. Dat is gelukt door scherpe keuzes te maken in vertrouwde en nieuwe inhoud, door een doordachte en werkbare set denkwijzen en door een duidelijk verband te leggen tussen het curriculum op landelijk niveau en de mogelijkheden voor een rijk en betekenisvol onderwijsaanbod op school en in de omgeving van de school.

Ten tweede is het gelukt om een samenhangende set doelen op te leveren, waarin de inhoud van vakken herkenbaar blijven. Dit moet tegemoetkomen aan de verscheidenheid in de onderwijspraktijk, waarbij in vakken, thema's, vraagstukken of projecten gewerkt wordt en waarin op allerlei niveaus vorm wordt gegeven aan samenhang.

Ten derde heeft dit curriculum op allerlei manieren een antwoord geformuleerd op de vraag naar diversiteit, inclusie en representatie. De doelen beschrijven diversiteit als een maatschappelijk gegeven en voegen binnen verschillende vakken nieuwe of verrijkte inzichten toe over diversiteit in heden en verleden, hier of elders en vanuit verschillende perspectieven. Hiermee hoopt het team dat deze doelen recht doen aan de superdiverse werkelijkheid op veel scholen. Daarnaast operationaliseert dit curriculum multiperspectiviteit. Deze vaardigheid is niet alleen van belang binnen het leergebied mens en maatschappij, maar ook

in de samenleving van nu en in de toekomst. Door vanuit verschillende perspectieven naar de samenleving te kijken, en vanuit de invalshoeken van verschillende disciplines van en binnen vakken en wetenschappelijke tradities, leren leerlingen belangrijke vaardigheden om het samenleven en de samenleving van de toekomst aan te kunnen gaan.

3.2 Implementatie

De kerndoelen in deze publicatie zijn het eindproduct van de ontwikkelfase, de fase van beproeven en uitvoering van de aanvullende opdracht (zie 1.4). De doelen zijn daarmee een weloverwogen en goed onderbouwd voorstel, gebaseerd op de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht van het ministerie van OCW en beproeft op verwachte bruikbaarheid in de schoolpraktijk. Met deze set start het ministerie van OCW het wetgevingstraject waar ongeveer een jaar mee gemoeid is. Daarna worden ze landelijk ingevoerd.

Kerndoelen hebben een functie in de kwaliteitszorg van scholen en vormen het startpunt van curriculumontwikkeling op school. Om leraren en scholen te ondersteunen bij de implementatie, zijn ook adequate leerlijnen en ondersteunende materialen nodig, zoals doorkijkjes, voorbeeldmatige uitwerkingen en handreikingen. Deze zijn niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel concrete handvatten voor een vertaling en uitwerking van het landelijk curriculum op alle niveaus van het funderend onderwijs. Deze zijn niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals. De komende jaren gaan we deze leerlijnen ontwikkelen en over de voortgang communiceren. OCW kan daarnaast aanvullende implementatiebevorderende initiatieven nemen. We hebben daarover advies uitgebracht aan OCW.

Dit toelichtingsdocument bevat verschillende aandachtspunten die van belang zijn voor de implementatie van het leergebied Mens en maatschappij. Het gaat hierbij om aandachtspunten met betrekking tot nadere uitwerkingen van de conceptkerndoelen in de vorm van leerlijnen en voorbeeldmaterialen, en om aandachtspunten die de deskundigheidsbevordering van leraren betreffen.

Aandachtspunten:

- bruikbaarheid van de denkwijzen in het po en de onderbouw vo;
- operationalisering en werkbaarheid van de vraagstukken in het po en de onderbouw vo;
- herkenbaarheid van de inhouden bij economie in het po;

- operationalisering en werkbaarheid van het doel over sociale en emotionele ontwikkeling in het vo;
- herkenbaarheid en operationalisering van het begrip multiperspectiviteit;
- aandacht voor ondersteunende materialen voor scholen bij samenhangende leergebiedoverstijgende thema's tijdens de implementatie zoals sociale ontwikkeling, diversiteit en invloed en macht bij burgerschap en mens en maatschappij; erfgoed bij kunst en cultuur en mens en maatschappij, aardrijkskunde bij mens en natuur en mens en maatschappij; relationele en seksuele ontwikkeling bij mens en natuur en mens en maatschappij.

Referenties

- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2020) *Kaders voor de Toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., & Van Tartwijk, J. (2021a). *Bijlage 2 Tussenadvies 3 Rationale van het funderend onderwijs*. Curriculumcommissie.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Ağirdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021c). *Samenhang in het curriculum. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Curriculumcommissie.
- Australian Curriculum, Assessment and Reporting Authority (2018). *Australian Curriculum*, version 8.4.
- Beneker et al. (2018). *Toekomstgericht onderwijs in de maatschappijvakken*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Boxtel, C. van, Hemker, A., Klijnstra, T., & Ruijs, G. (2017). *Toetsen van denkvaardigheden en conceptuele kennis bij Maatschappijwetenschappen*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Boxtel, C. van, Driebergen, M., De Groot-Reuvekamp, M., Huijgen, T., De Kreek, R., Logtenberg, A., Van der Schans, T., Storck, E., & Tuithof, H. (2020). *Oriëntatie in de tijd. Verkenning van het gewenste historisch referentiekader voor het primair en voortgezet onderwijs. Rapport Enquête*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Breakstone, J., McGrew, S., Smith, M., Ortega, T., & Wineburg, S. (2018). Why we need a new approach to teaching digital literacy. *Phi Delta Kappan*, 99(6), 27-32. <https://doi.org/10.1177/0031721718762419>
- Canon van Nederland: <https://www.canonvannederland.nl>, geraadpleegd 28-10-24.
- De Rooij, P. (2001). *Verleden, heden en toekomst. Advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming*. SLO.

- Driebergen, M. & Oorschot, F. (2023) *Startnotitie kerndoelen mens en maatschappij*. SLO.
- Driebergen, M., Visser, A., & Warmer, M. (2022). *Overwegingen voor bredere inbedding van cultureel erfgoed in het geactualiseerde curriculum. Trendanalyse erfgoedonderwijs*. SLO.
- European Union & OECD. (2023). *Financial competence framework for children and youth in the European Union*.
- Inspectie van het Onderwijs (2015). *Wereldoriëntatie, de stand van zaken in het basisonderwijs*.
- Inspectie van het onderwijs (2024). *De staat van het onderwijs 2024*.
<https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2024/04/17/rapport-de-staat-van-het-onderwijs-2024>
- Janssenswillen, P., Vinckx, E., & Leenen, S. (2018). Inspiratiegids meerstemmig erfgoed: multiperspectiviteit in erfgoededucatie.
<https://meerstemmigerfgoed.pxl.be/documenten/Inspiratiegids.pdf>
- Kampman, L., Driebergen, M., & Van der Laan, A. (2022). *Startnotitie kerndoelen burgerschap*. SLO.
- Kincheloe, J.L. & Steinberg, S.R. (2008). Indigenous knowledges in education: Complexities, dangers and profound benefits. In Denzin, N., Lincoln, Y. & Smith, L. (Eds.), *Handbook of critical and indigenous methodologies* (pp. 135-156). Thousand Oaks, California: Sage.
- Keet, P. & Datema-Chang, H. (2020). *Multiperspectiviteit bij sensitief erfgoed in de klas*. Tijdschrift voor Lerarenopleiders 41(3).
- Klein Tank, M., & Spronk, J. (2022). *Startnotitie kerndoelen digitale geletterdheid*. SLO.
- Klijnstra, R., Stoel, G., & Van Boxtel, C. (2022). *Sociaalwetenschappelijk redeneren bij maatschappijwetenschappen*. Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.
- Kuijpers, M. (2003). *Loopbaanontwikkeling. Onderzoek naar 'competenties'*. [PhD Thesis - Research UT, graduation UT, University of Twente]. Twente University Press (TUP).
- Kuijpers, M. A. C. T., & Scheerens, J. (2006). Career Competencies for the Modern Career. *Journal of Career Development*, 32(4), 303–319.
<https://doi.org/10.1177/0894845305283006>
- McGrew, S., Breakstone, J., Ortega, T., Smith, M., & Wineburg, S. (2018). Can students evaluate online sources? Learning from assessments of civic online reasoning. *Theory & Research in Social Education*, 46(2), 165-193. <https://doi.org/10.1080/00933104.2017.1416320>
- Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelen primair onderwijs*.
- Ministerie van OCW (2006). *Kerndoelen onderbouw voortgezet onderwijs*.

- Ministerie van OCW (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3*.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2021/07/12/nadere-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs>
- Ministerie van OCW (2022). *Ontwikkeling kerndoelen Nederlands, rekenen/wiskunde, burgerschap en digitale geletterdheid voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Opdracht aan SLO*.
- Ministerie van OCW (2023). *Ontwikkeling kerndoelen mens en maatschappij, mens en natuur, moderne vreemde talen, kunst en cultuur en bewegen en sport voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Opdracht aan SLO*.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2023). [Werkopdracht](#)
- NCSS (2013). *Social Studies for the Next Generation: The C3 Framework for Social Studies*.
- Notté, H. (red.). (2008). *Aardrijkskunde voor de basisschool, Een domeinbeschrijving als resultaat van een cultuurpedagogische discussie*. Cito.
- Oldenhof, A., J. Koole en H. De Graaf (2025) *Relationele en seksuele opvoeding door ouders*. Rutgers/SoaAids Nederland.
- Schuitema, J. (2008). *Talking about values: a dialogic approach to citizenship education as an integral part of history classes*. (Dissertatie).
https://pure.uva.nl/ws/files/4102442/53665_04.pdf
- SLO. (2022). *Verdeling van ontwerpruimte voor ontwikkeling van kerndoelen*.
<https://www.slo.nl/@21495/kader-ontwerpruimte-kerndoelen/>
- SLO. (2024a). *Advies implementatie kerndoelen*. SLO.
<https://www.slo.nl/@23909/advies-implementatie-kerndoelen/>
- SLO. (2024b). *Conceptexamenprogramma Maatschappijleer*. SLO.
- Sol, Y. & Visser, A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum*. SLO.
<https://www.slo.nl/@22223/vaardigheden-landelijke-curriculum/>
- Werkgroep Referentiekaders Ruimte en Tijd. (2022). *Eindadvies referentiekaders Ruimte en Tijd*. SLO.
- Werkgroep Referentiekader Tijd. (2022). *Ontwikkelingen in de tijd. Toelichting en advies nadere uitwerking historisch referentiekader*. SLO.
- Werkplaats Onderwijsonderzoek Amsterdam. (geraadpleegd 28-10-2024) *WOA canon diversiteit*: <https://www.platformsameneronderzoeken.nl/wp-content/uploads/2019/12/WOA-canon-diversiteit.pdf>
- Wineburg, S. (1991). Historical problem solving: A study of the cognitive processes used in the evaluation of documentary and pictorial evidence. *Journal of Educational Psychology*, 83(1), 73-87. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.83.1.73>

Bijlagen

Bijlage 1. Samenstelling kerndoelenteam

Het kerndoelenteam bestaat uit een procesregisseur, leraren, vakexperts en curriculumexperts.

Procesregisseur

De procesregisseur begeleidt het kerndoelenteam en het proces om te komen tot conceptkerndoelen. Het is belangrijk dat verschillende belangen en perspectieven worden gehoord en worden meegenomen in deze actualisatie.

Procesregisseur

Dionne Zeldenrijk

Leraren po en vo

De leraren zijn afkomstig uit het po en de onderbouw vo. Zij zijn essentiële deelnemers van het kerndoelenteam, omdat ze dagelijks werken in de onderwijspraktijk.

Leraren po

Jeroen van Ginneken

Marije Groot

Marije Scheepstra

Melissa Vesters

Ariane Zijlstra

Leraren vo

Mark Aarts

Iris Goudsmit

Anne Graaumans

Koos Sikkema

Kiki Varekamp

Irene de Vries

Vakexperts po en vo

Vakexperts po en onderbouw vo zijn betrokken vanwege hun kennis over het leergebied. Zij zijn lerarenopleider, vakdidacticus of wetenschapper en brengen kennis mee over de uitvoering van het leergebied in de praktijk en over (praktijkgericht) onderzoek.

Vakexperts po

Marian Blankman

Ronald Stroo

Vakexperts vo

Luuk de Bakker

Jannet van Drie

Mieke van Vemden

Curriculumexperts po en vo

De curriculumexperts hebben curriculaire en vakinhoudelijke expertise en zijn verantwoordelijk voor het schrijven van de conceptkerndoelen.

Curriculumexpert po

Matthijs Driebergen

Curriculumexpert vo

Frederik Oorschot

Michiel Bart

Arjan Koek

De curriculumexperts danken Maaïke de Jong, die in het kader van haar masteropleiding Onderwijswetenschappen bij SLO stage heeft gelopen, voor haar bijdrage aan de ontwikkeling van de kerndoelen MM.

Bijlage 2. Samenstelling advieskring

De vakverenigingen en hun vertegenwoordigers:

- Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) Roeland van Westerop
- Vereniging van Leraren in de Economisch-maatschappelijke Vakken (VECON) Dorien Doornebos-Klarenbeek
- Vereniging van Filosofiedocenten in het Voortgezet Onderwijs (VFVO) Yoram Stein
- Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) Linda van Beek (secr.)
Hanneke Tuithof

De maatschappelijke organisaties en hun vertegenwoordigers:

- Interprovinciaal Overleg Erfgoedhuizen Dorien Wijstma
- Kennisplatform Inclusief Samenleven (KIS) Hanneke Felten
- Expertisecentrum Levensbeschouwing en Religie in het Voortgezet Onderwijs (LERVO) Marcel Elsenaar (vz.)
- Netwerk Canonmusea Canon van Nederland Stefanie van Gemert
- Netwerk Duurzame PABO's (Coöperatie Leren voor morgen) André de Hamer
- Our New Economy Sam de Muijnck

Bijlage 3. Geraadpleegde experts

Aisa Amagir, Lerarenopleider economie Hogeschool van Amsterdam, t.a.v. financiële redzaamheid

Sandra van Baars, Veilig Verkeer Nederland, t.a.v. verkeersveiligheid en verkeerseducatie

Neeltje van den Bedem, Nederlands Jeugd Instituut, t.a.v. sociale en emotionele ontwikkeling

Tine Beneker, Hoogleraar vakdidactiek aardrijkskunde Universiteit Utrecht, t.a.v. Referentiekader Ruimte

Carla van Boxtel, Hoogleraar vakdidactiek geschiedenis Universiteit van Amsterdam, t.a.v. Referentiekader Tijd

Miguel Heilbron, Fawaka, t.a.v. slavernijverleden en perspectieven van minderheden

Luc Lauwers en Elsbeth Reitzema, Rutgers, t.a.v. sociale, relationele en seksuele ontwikkeling

Tim Simonse, Lerarenopleider economie Fontys Hogeschool Tilburg, t.a.v. economie in het primair onderwijs